

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 82 (17030)

2005 чылдың
июль 26,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өрттээ 3 рубль.

ТР-нің Чазааның үнүүшкүннүг хуралы

Чаа-Хөлге үндезин чаартылгалар херек

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Чаа-Хөл кожууннун социал-экономиктиг хөгжүлдесинде элээн берге байдал тургустунуп келгенин барымдаалааш, 2005 чылдың июль 11-22 хүннеринде Чазак хүннерин эрттирер шиитпирни хүлээп алган. Ол айтышкын езугаар Чазак кежигүннери кожуунга баргаш, ооң социал экономиказының хөгжүлдесиниң байдалын өөренип көргөн, анализин кылган, кандыг деткимче, дуза херегин тодараткан. Суурларның чурттакчыларының хуралдарын эрттирген, оларның саналдарын, делеглерин, хомудалдарын дыңнаан.

Тыва Республиканың Чазак хүннериниң түңнелдерин үндүргөн ТР-нің Чазааның үнүүшкүннүг хуралы бо чылдың июль 22-де Чаа-Хөл суурнунуң Культура бажыңыга болуп эрткен. Чазак кежигүннери, республиканың Чазааның, яамыларының, агентилелдериниң, ведомстволарның харысалгалыг ажилдакчылары, Чаа-Хөл кожуун чагыргазының, сумулар чагыргаларының даргалары, кожууннун көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчулары, чурттакчы чоннун төлээлери болгаш өскелер-даа ооң ажилыңга киришкен.

Ш.Д. Ооржак Чазаактың үнүүшкүннүг хуралын ажыдып тура, Чазаактың чорудуп турар ажил-чорудулгазының кол углаанышкынарның допчузу-биле таныштырган. Бир дугаарында 2006 чылдың январь 1-де амыдыралга боттанып эгелээр "Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуну күүседиринге белеткел ажилдары хынамчалыг чоруп турарын чугаалаан. Чурттакчылыг чер, азы суму бүрүзү боду бюджеттиг болур, девискээриниң орулгазын болгаш чаартылгазын боду харыылаар, орта белеткел чоруп турар. №122 Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыра дээш, тодаргайлаарга, чиигелделерни акшаже шилчидерин боттандыра дээш Чазак, ооң яамылары, кожууннар, хоорайлар чагыргалары кончуг улуг хемчээлдиг ажилды кылганын сан-чургайларны адап тургаш, Дарга тайылбырлап берген.

Чурттакчы чоннун яды-түреңги чоруун дүрген ажып эртер, шиитпирлээри – Чазаактың мурнунда тургустунган кол айтырыгың бирээзи болуп турар. Ону чогумчалыг күүседири-биле республиканың яамылары, кожууннар, хоорайлар чагыргалары, депутаттар бүгү суурларның, сумуларның, кожууннарның өг-бүле бүрүзүңге кирип, чурттакчы чоннун кайы хире амыдырал-чурттап турарының байдалын хынап көөр улуг хемчээлдиг ажилды чорутканын Чазак Даргазы чугаазыңга демдеглээн. Ынчангаш 19 муниципалитеттиң чурттакчы чонунуң амыдыралының байдалы тодараан, яды амыдыралдан дүрген үнериниң тодаргай программалары

ажылдап кылдыңган, оларны камгалап алган, боттандыра хемчеглерни ап турарын ол айыткан.

Бо бүгү кылып чоруткан ажилдың анализиниң түңнелинден алгаш көөрге, байлак бойдустуг, мал, чер ажилыңга таарымчалыг суггаттыг шөлдерлиг, делгем оदारларлыг, социал хөгжүлдесини эки, кижилериниң ажилдаарыңга, чурттаарыңга таарымчалыг, каш чылдар мурнунда республиканың сайзыраңгай девискээрлери турган, кожууннарда чурттакчы чоннун амыдыралының деңгели дудузу, азы чедиместерниң саны хөй болган. Эң кудуку, он тоску черде Улуг-Хем, дараазында Таңды, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннар туруп турарын Дарга чугаазыңга дыңнаткан. Бо кожууннарның үлетпүрү, көдээ ажил-агый сайзыраңгай, чонунуң амыдыралы багай эвес турганын улус кончуг эки билер.

Амгы үеде оларда ажил-иш, амыдырал канчап баксырааныл, ол чүнүң чылдагааныңдан болганы, ооң ханы экономиктиг анализин кылып, моон сонгаар кандыг углаанышкын-биле социал-экономиканы хөгжүдериниң тодаргай программазын ажилдап кылыры чугула болу бергенин Шериг-оол Дизижикович чугаазыңга онзалап айыткан.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының баштыңы Динчмей Балбан-оолга сөстү берген. Кожууннун социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң элээн берге байдал тургустунуп келгени-биле холбаштыр Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың айтырыгының-биле Чазак хүннерин июль 11-ден 22-ге чедир эрттиргеш, Чазак кежигүннери кожууннун социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң байдалын ханы анализ-

теп көргенин, тус черниң экономиказын хөгжүдерде, чурттакчы чоннун амыдырал-чурттаалгазын экижидерде чүнү кылырын тодаратканын ол чугаалаан. Сумуларга, суурларга чурттакчы чоннун хуралдарын эрттиргеш, оларның саналдарын, сүмелерин база дыңнаан. Кожууннун мал болгаш чер ажилын эде тургузуп, ажил-чорудулгазын үндезини-биле экижидер кол айтырыг деп аңаа санаанын чагырганың баштыңы айыткан.

Кожууннун амгы үеде социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң байдалын допчузу-биле таныштырган. Кожуун 1992 чылда тургустунган, дөрт сумулуг, 6697 кижичурттакчылыг, оларның иштинден 1356 кижичурттап турар. Чурттакчы чоннун хөй нуруузу мал болгаш чер ажилында хаара туттунган, оон алган продуктулары-биле амыдырал турар. Бо чылын ниити кожуун тараа культураларын 1336 ганы, картофельди 124 гектарны, ногааларны 26 ганы тараан. Шээр болгаш бода малдың баш саны Чаа-Хөлде эвээш, бир кижиге онааштыр санаарга, 04 бода мал, 2 хой онаажып турар. Хамаатыларның хуу малының баш саны өзүп орар, ынчалза-даа көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң малының баш саны эвээш болуп артышаан.

Кожууннун муниципалдыг коммунал ажил-агый бүдүрүлгези акша-төгериң талазы-биле берге байдалда таварышкан, өрөзи 2 млн. рубль ашкан. "Тывакоммун-энергога" өрөзи дээш ооң бүгү дериг-херекселин хавыргаш, садары-биле Кызылче аппаратан. "Водоканал" күрүне бүдүрүлгезиниң Чаа-Хөл участогу Чаа-Хөл суурнун чурттакчыларын огород суггарар суг хамаанчок чүгле ижер суг-биле хандырып шыдавайн келгенинден берге байдалга таваржып турар. Ында 6 скважина бар, ол часкы-чайгы үеде чедишпес. Водопровод четкизи 15 км шөйлүп чоруткан, ооң 80 хире хуузу эргижирээн, ооң септелгезин кылып, чаартыр, немелде скважинаны кылыры көрдүнгөн.

Кожуун чагыргазының баштыңы сонгутканыңдан бээр сес ай ажилдап турар, бо үениң дургузунда кожуунга бензин кудар черни, сан-биле ажилдаар 500 номерлиг телефон станциязын, Ак-Туругда пилораманы болгаш өске-даа ажилдарны кылганын Чазак кежигүннеринге чугаалап берген.

Кожуун чагыргазының баштыңыңга сес ай дургузунда ажилдап келгеш, кожууннун социал-экономиканы, ооң кайы адырын канчаар моон сонгаар хөгжүдериниң экономиктиг санаашкыннарын кылган силер бе деп айтырыгны Ш.Д. Ооржак оон салган. (Уланчызы 2-ги арында).

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Силерниң төртүтүнгөн хүнүңер-биле байыр чедирип тур мен. Быжыг кадыкшылды, республиканың чурттакчы чонунуң чаагай чоруунга бараан болдурган Силерниң ажил-чорудулгаңарга чедишкыннерни, бүгү-ле эки чүүлдерни күзедим.

Хүндүткел-биле,
Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээлекчизи А.КВАШНИН.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың төртүтүнгөн хүнү-биле ооң адыңга РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Даргазы Б.Грызловтан, РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузу Д.Медведевтен, Күрүне Думазының Даргазының оралакчылары В.Володинден, С.Бабуриден, РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Жуковтан, РФ-тиң экономиктиг хөгжүлдө болгаш садык сайыды Г.Грефтен, РФ-тиң Күрүне Думазында РФ-тиң компартиязының фракциязының удуртукчузу Г.Зюгановтан, Россияның Чаңгыс аай энергия системазы акционер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы А.Чубайстан, звилел күрүнениң күрүне секретары П.Бородинден, Чиңгине прокурорнун оралакчызы В.Симученковтан, Москва хоорайның мэри Ю.Лужковтан байыр чедирген телеграммалар келген. Ол ышкаш республиканың Баштыңының адресинге дыка хөй федералдыг яамыларның, ведомстволарның, Россия Федерациязының регионнарының удуртукчуларыңдан, Күрүне Думазының депутаттарыңдан байыр чедирген телеграммалар келген.

Албан бижини

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Петербургка Бүгү-делегейниң тоску экономика шуулганының асылыңга киришкениңер дээш Силерге өөрүп четтиришкынниң сестерин илередирин чөлшээр көрүңер.

Шуулганга Тыва Республиканың экономиктиг чедишкыннериниң, социал чаартылгаларының болгаш инвестиция арга-шинээниң презентациязын Россия Федерациязының Сибирь федералдыг округтун составында делгелге экспозициязы кылдыр делгеренгей кылдыр көргүскени – республиканың бурунгаар хөгжүлдесин көргүскен болгаш инвестиция талазы-биле сонуургалды ол болдурган.

Петербургка Бүгү-делегейниң тоску экономика шуулганыңга Тыва Республиканың ажил-херекчи, идепкейлиг киржилгези, туружу ооң Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилге чурттары-биле, а ол ышкаш Европа күрүнелери-биле кады ажилдажылганы хөгжүдеринге идиг болганы чигзиниг чок.

Сеткилдин ханызыңдан хүндүткел-биле,

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы, Петербурттун Бүгү-делегей экономика шуулганының Организаастыг комитетиниң даргазы С.М. МИРОНОВ.

Өрттер
өжүртүнгөн

Бо чылдың часкы болгаш чайгы өрттеринге белеткел ажилдарын республиканың Арга-арыг ажил-агый агентилели баш удур бедик шынарлыг чорутканыңдан, республика девискээринге онза байдалдар чарлаар хире улуг өрттер болбаан.

Нититизи-биле өрттүн айыылдыг сезонунуң үезинде республика девискээринге 133 өрт 18110 га черге болган. Ооң иштинде

арга-арыг өрттери 12959 га черге, арга-арыгга хамаарышпас хову өрттери 5151 га черге болганы демдеглеттинген.

Арга-арыг камгалалының ажилдакчыларының болгаш тус черниң эрге-чагыргазының бир демниг ажилы-биле хып эгелээн өрттерни улгаттырбайн дүргени-биле өжүрүп турганы-биле, арга-арыгга болгаш чурттакчы чонга улуг когаралды болдурбаан.

Бо хүннерде республика девискээринде чаңгыс-даа хып турар арга-арыг өрттери чок, шупту өжүртүнгөн.

Бистиң корр.

Семинар болур

Тыва Республиканың Чазаа Улусчу чогаадылга бажыңыңга 2005 чылдың июль 28-те Кызыл, Би-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Тере-Хөл кожууннарның кожуун болгаш суму база Кызыл хоорай чагыр-

галарының удуртукчулары, специалистери-биле республикага хууда чурттап турган хөгжүдеринге чурттакчы чоннунуң сонуургалын бедидер айтырыгга семинарны эрттирер. Сонуургалдыг кижилерни чалап тур

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга

ШАЖЫНЧЫ БАЙЫРЛАЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Алтарь.

Июль 23-24 суббота, улуг-хүнде Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга чон үзүктелбейн кээп турган. Ол дээрге Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан «Далай-Лама – кээргелдин Бурганы» деп аттыг байырлалдың уламчылап турары ол.

Театрның ийги каддында алтарьны тургускан. Ооң кырында ханада Ак-Дариги, Каларупа, Будда, Ямандака, Ногаан-Дариги, Ваджрапани Бурганнарның чуруктары асқан. Оларның баарында бедидир кылып каан шөлчүгеште Индиядан келген аалчы ламалар Ченрези Бурганның мандалазын өңнүг элезиннер-биле кылып тур-

ганнар. Ону кылыры аажок нарын. Элезинни бичилеп узуп аар черинден бичилеп шыйылар кылдыр төгөр черинге чедир чиңгелеп чоруй барган хоолай хевирлиг тускай демир бийирлер-биле чуруп кылыр чүве бооп-тур. Ол хоолай бийирниң шала чоон ужу-биле өңнүг элезинни узуп алгаш, бичежек шөйбек демир-биле ону дүрбүп тургаш, чиңге ужу-биле элезинни бичилеп төп, Бурган Өргээзин тудар. Ону тудуп турар үеде лама-башкы бүрүзү иштинде ном-судур номчуур. Ченрези Бурганның мандалазын туткан лама-башкы-

Ченрези Бурганның мандалазын лама-башкылар тудуп эгелээн.

ларны долгандыр дыка хөй чүдүкчүлөр ону хайгаарап, тейлеп, чүдүп,

мантра номчуп олурганнар. Ол залда 7 улуг гьялцен тиелелгенин чанзан туктарын асқан. Ол тукту чырыткылыг Угаанның Улуг Будда башкының өлүмнү, очаланы, бүгү-ле кара куштерни тиелээниниң демдээ деп адаар. Ол туктуң чоогунда кижилерге кара куштер кажан-даа бачыт халдадып шыдавас. Оларның-биле чергелештир, дээвирлерни кежилдир хендирде дизип каан хөй хей-аът туктарын асқан. Кыдыында улуг хана

дургаар Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның бичи чораанындан эгелээш, бо үеге чедир амыдыралын көргүскен чуруктарны асқан. Ооң соңгу талазында улуг залда Махакала, камгалакчы Иви, Ситипати, Ак-Кырган, Хаан-Херети, Тцен, Азарлар, Көк-Кырган, Буга дээн чижектиг камгалакчы Бурганнарның дүрзүлери тургузуп, маскаларын делгээш. Ол улуг залдың бир ужунда кино аппаратура салгаш, Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның амыдыралының, политиктиг ажил-чорудулгазының, Индияда Гьюмед хурээзинге бооп турган шажынчы байырлалдар, сам дугайында киноларны келген кижилерге көргүзүп турган.

Улуг-хүнде «Совет Тываның 5 чылы» стадионга Индиядан келген лама-башкылар Эмчи Бурганының номун чыылганнарга номчуп, кадыкшыл езуалын кылган. Оон Эмчи Бурганың мантразын чыылганнарга номчаан. **Борис ОНДАР.** **Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ** чуруктары.

Чырыткылыг XIV Далай-Лама дугайында чуруктар делгелгези.

Чаа-Хөлге үндезин чаартылгалар херек

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Д.К. Балбан-оол аңаа тодаргай харыыны берип шыдаваан, оозун бодаарга, тодаргай санаашкыны кылбаан хире болду.

Шериг-оол Дизижинович кожуун чагыргазының баштыңының чугаазын дыңнаан соонда, Чаа-Хөл кожуунун чагыргазы, көдээ ажил-агый эргелели, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, оларның тускай эртемнигери малдың баш санын өстүреринче сагыш салбайн келген, ооң чылдагааны-биле малдың баш саны өспейн турарын шүгүмчүлээн. Дөрт сумулу бүдүн кожуун биче сумудан безин эвээш малдыг болуп турар. Барыын-Хемчиктин Хөндөлең сумузуның малының бажы Чаа-Хөлден хөй болуп турарын айтыкан. Сүт-Хөл Чаа-Хөл ышкаш биче кожуун хирезинде ында малдың баш саны чүс муң ажып турар. Чер ажылы база ында сайзыраан, республиканың эң-не хөй тараа өстүрүп турар кожууну болу берген. Чаа-хөлчүлөр чер ажылын хөгжүдеринче сагыш салбастан, суггарылга бугаларын эки ажыглавастан, ынчангаш тараа культураларының дүжүдү куду.

Чазак хуралынга Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Шаңчы суму чагыргаларының даргалары А.К. Чигден, М.Б. Бурун-оол, М.Э. Чечекпаа, Д.Х. Дамчай, кожуунун көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Л.Э. Межээкей оларның мал болгаш чер ажылын хөгжүдер, чоннун амыдыралын экижидер, бодунун девискээринин база кожуунун социал экономиказын хөгжүдер дээш чорудуп турар ажил-чорудулгазы-биле танышкан.

Ш.Д. Ооржак үстүнде адаан удуртукчуларның ажылынга характеристиканы берген. Ажилды нити чорудуп-даа турар болза, ажил-агыйның кайы адырын кайы девискээрге, кандыг угланышкын-биле хөгжүдери мынчага чедир тодараттынмаан, азы кандыг-даа программа чок, чүңү чедип алыры билдинмес ажилдал келгенинден кандыг-даа бурунгаар хөгжүлдө чогуң айтыкан. Су-

му, чурттакчылыг чер бүрүзү чаа федералдыг хоойлуга дүүштүр бодунун бюджетин ажилдап кылыр, орулганы канчап кирип алырын тодарадыр, ону боттандырарда мал, чер, ыяш, аңыыр, ус-тывыш ажил-агыйын хөгжүдөр ужурулуг, ону тодарадыр, күсседип эгелээр үе келген. Сумулар, чурттакчылыг черлерниң социал адыры, экономиказы хөгжүүрге кожуунун ажил-агыйы бурунгаарлаар, чоннун амыдыралы экижириң ол айтыкан.

ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды В.И. Лавриченкога сөстү берген. Чаа-Хөл кожуунун социал экономиказын хөгжүдөрдө, чурттакчы чоннун амыдыралын экижидерде бо девискээрге мал болгаш чер ажылын сайзырадыры кол айтырыг дээрзин чугаазынга айтыкш, аңаа удуртулганы тус черниң күссекчи эрге-чагырга органнары үндезини-биле эде көөрүн, чүңү кылырын тодарадырын чугулага көргөн. Көдээ ажил-агый яамызы ам дээрзинде чүңү-даа азап шыдавазын дыңнаткаш, Чаа-Хөл кожуунун социал экономиказын хөгжүдериң тодаргай хемчеглери ажилдап кылдынарга, ону амыдыралга боттандыраарынга яамы болдунар-ла дузаны, деткимчени чедирер дээрзин бүзүрктен.

ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агыйының сайыды С.А. Барыбин, «Тывахарылзаанформ» федералдыг күрүне бүдүрүлгезинин директору В.Т. Сандан, республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый агентлининин директору О.В. Кенден, ТР-ниң тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузунун хүлээлгезин күсседип турар М.К. Анай-оол, ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу – ТР-ниң сайыды Д.-С.Б. Яндак, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчысы Ш.В. Кара-оол болгаш өскелер-даа хуралга санал бергеннер. Олар кожуунун социал-экономикиг хөгжүлдезинде четпестерин чылдагааннарынга анализти бербишаан, оларны эдип алырының оруктарын айтып, аңаа

кандыг боттук дузаны чедирип болурун чугаалааннар. Илереттинген четпестерни эдип алырының, кожуунун социал экономиказын кыска хуусаада хөгжүдүп, чурттакчы чоннун амыдыралын экижидеринин бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары барын айтыкканнар.

Кожуунун чурттакчы чонунун төлээлери Чазактын үнүүшкүнүг хуралынга саналын база бергеннер. В.Б. Ондар кожуунун чурттакчы чону кожуун чагыргазының, ооң баштыңы Д.К. Балбан-оолдун ажил-чорудулгазынга таарышпайн турарын Чазак кежигүннеринге дыңнаткаш, ол чүгле сөс кырында ажилдап турарын, кылган тодаргай ажил-херээ чогуң айтыккан. Чазак кожуун чагыргазының ажил-чорудулгазын экижидеринге боттук дузаны чедирерин ол дилээн. Тадар-оол Кыргыс Чаа-Хөл суурну суг-биле хандыраарын экижидеринче кичээнгеини угландырган. Очур-оол Ховалыг кожуунга мал болгаш чер ажылын экижидеринин хемчеглеринге доктаагаш, кожуун чагыргазының удуртулгазын үндезини-биле эде тургузарын саналдаан.

Чазактын үнүүшкүнүг хуралынга Чазак хуннеринин түңнелдерин үндүргөн, бо талазы-биле санал-онал солчуушкуну доозулган соонда Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак чүве чугаалаан. Чурттуң Президентизи В.Путин яды-түренги чорукту дүргөн ажып эртер, чоннун амыдыралын экижидер сорулганы салган, ону боттандырар дээш Чазак ажилдап турарын ол эгезинде демделгээн. Республика Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Таңды, Чаа-Хөл кожууннарның чурттакчыларының амыдыралы чединмес болуп турар. Оларның аразындан Чаа-Хөл кожуунга Чазак хуннерин эрттиргени таварылга эвес. Чазак кежигүннери коллективтерниң кежигүннери, чурттакчы чон-биле ужурашкан, оларның амыдыралының байдалын билип алган, кандыг айтырыларже кичээнгеини салырын тодараткан, ооң баштайгы түңнелин бо хуралга үндүргөн, ажил ооң-биле соксавас, Чазак уламчыла-

рын ол дыңнаткан.

Ажил-херектерни чүден эгелээр деп айтырыгны ол салгаш, кадр айтырыындан эгелээр деп харыыны боду берген. Кожуун чагыргазының баштыңы Д.К. Балбан-оолга Түлүш Алдын-оол-биле судтажып турарын соксадырын сүмелээн. Судтажып турары Түлүш Алдын-оол-биле чөпшээржилге чарар бир неделя хуусааны Чазак Даргазы аңаа берген. Бир эвес шын эвес кылып турар болза, ажилдан үнер дугайында билдирешикинни бижирин аңаа сүмелээн. Кожууну удуртуп-баштаар орта ажил кылбайн, чеди удаа судтажып келген, мындыг чорук ажил-агыйга багай салдарны чедирип турар.

Чазак Даргазы чугаазынга кижилер-биле ажилче онза кичээнгеини угландырган. Чаа-Хөлдүң чону мерген угаанныг, интернационалчы, күш-ажылчы, культуразы бедик. Оларның ортузунга кижизидилге ажылын экижидип тургаш, күш-ажылга хаара тудар, ажил-херекти эки удуртур болза, чаа-хөлчүлөр кандыг-даа ажил-херекти шиитпирлеп шыдаар, кожуунун социал экономиказынга үндезин чаартылгалары боттандыраар, чоннун амыдыралын экижидеринге үлүүн кирип шыдаарын айтыкан. Кожуун, суму чагыргалары ажилды чорударда тус черниң депутаттарынга, көдээ интеллигенция-биле кады, оларның арга-дуржулгазынга даянып, деткимчезин алыры кончуг ажыктыын Дарга чугаалаан.

Чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринин, суггаттыг черлерни ажыктыг ажыглаарының айтырыгларынга Шериг-оол Дизижинович доктааган. Чаа-Хөлде инженерлиг суггарылга системалары бар, ону канчаар ажыглаарының планын тургузарын, суггарылганы экижидерин айтыкан. Шаңчының шөлдеринде суггарылга чок, ооң тарылга шөлүнүн чайгы куруктуулуга аңдарылгазын эки чоруткаш, болбаазырадылганын каш катап чорудуп тургаш, чаагай дүжүттү өстүрүп ап болур арга бар.

Тараа, картофель, ногаалар

өстүрери кончуг ажыктыг, оларны каш-ла ай дургузунда өстүргөш, ажаап алгаш, хөй ашаны азы орулганы кирип ап болур аргалыг. Ооң ажыктыын чон биле берген, ынчангаш чер ажылынга хандыкшылдыгларның саны көвүдээн, олар хөй хөренгилиг бай кижилер болу берген. Ындыг кижилер Чаа-Хөлге көвүдээринге Чазак Даргазы бүзүрелин илереткен.

Тыва кижиги төөгүдөн бээр малды өстүрүп, ооң продуктулары-биле амыдырап келген, ол чаагай чаңчыл ам-даа уламчылавышаан, харын-даа рынок үезинде ол улам сайзыраан, чоннун чүгле амыдыраар эвес, хөй ажык-кончаа, орулга кирип алыр адыры мал болу бергенин Шериг-оол Дизижинович демделгээн. Ынчангаш малдың баш санын өстүреринге продуктулуун бедидеринге хамаарышкан айтырыгларга тайылбыры ол берген. Кыс малдың баш санын өстүреринче, камнаарынче онза кичээнгеини ол салган. Малдың чизезин шын кылырын, малдың баш санын шын тодарадырын Дарга чугаазынга айтыкан.

Чаа-Хөл кожуунун социал-экономикиг хөгжүлдезинин байдалының богуң анализи кылдынган, ону мөөн сонгаар сайзырадырының айтырыглары тодараттынган. Ам ону амыдыралга боттандыраарының хемчеглерин кончуг хынамчалыг, бодамчалыг ажилдап кылырынче Чазак Даргазы кичээнгеини угландырган, аңаа хамаарыштыр бодунун бодалдарын чугаалаан. Ооң-биле чергелештир Шериг-оол Дизижинович келир кышка белеткелди шынарлыг чорударын чугулага көргөн. Котельнаяны, чылыдылга, суг дамчыдар шугумнарны, оруктарны хынамчалыг септээрин, чурттакчы чонну суг-биле хандыраарын, харылзааны болгаш чоннун амыдыралы-биле холбашкан бүгү-ле айтырыгларны экижидерин түңнелинде чугаалаан. Кылыр, шиитпирлээр ужурулуг ажилдар хөй, ынчангаш оларны амыдыралга боттандыраар, төрөл чонунга төлөптүг бараан болур дээш амыр-дыжын бодавайн күженишкынниг ажилдарынче чыылганнарны Чазак Даргазы кыйгырган. **Таан-оол ХЕРТЕК.**

ТР-ниң Үлетпүр яамызында

Сөөлгү чылдарда республиканың үлетпүр продукцияны шынары экижидеринче онза кичээнгейни салып, бүдүрүлгелерниң турум ажилдаарына таарымчалыг байдалды тургузар дээш Тыва Республиканың 2010 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдениң программазында салдынган сорулгаларга дүштүр тодаргай ажилдарны чорудуп турар. Оларны сорул-

газында тус черниң чиг эдин хандыр болбаа-зырадыр талазы-биле бүдүрүлгелерниң техниктиг хандырылганы экижидип тургаш, инновация төлөвилелдерин шиңгээдип алыры болур. Бо чылдың бирги кварталында республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң канчаар ажилдаанын база кандыг сорулгалар тургустунуп турарын билип алыры-биле ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды Валерий Окпан-оолович ООРЖАК-биле чугааны кылдым.

— Чугаавыстың эгезинде республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартында канчаар ажилдаанын кыскасы-биле чугаалап көрүңерем, Валерий Окпан-оолович?

— Бистиң яамыга хамааржып турар бүдүрүлгелер бо чылдың бирги чартында 216,3 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Бүдүрүлгелерниң сайгарлыр акша-хөреңгизи бергедеп, инвестиция хереглеттинип турза-даа, дыка хөй бүдүрүлгелер боттарының саң-хөө экономиктиг көргүзүлгелерин бедиткен. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 7 бүдүрүлгө продукция бүдүрүп ниити хемчээлин улгаттырган. Оларга алдын артели «Ойна» — 42,0 хууга, фирма «ТТ» — 55,2 хууга, «Тыва мебель» КХЭ — 42,3 хууга, «Чербинин ыяш белеткээр пунктузу» КХЭ — 100 хууга, «Юрта» КУБ — 99,2 хууга, чоннуң устывыш уран кылыглар кылыр бүдүрүлгези «Суй-Белек» — 90,8 хууга, «Кызылдың караа көрбестер бүдүрүлгези» КХЭ — 13,0 хууга көвүдеткен. Яамының берген планныг даалгаларын 11 бүдүрүлгө ажыр күүсеткен. Ынчангаш бо чылдың бирги чартында республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган.

Рынок үезинде чурттап турар болганывыста, бүдүрүлгелерниң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарынче онза кичээнгейни угландырып турар бис. Ай, квартал санында бүдүрүлгелерде бердинген планныг даалгаларның болгаш күрүне чагыының күүселдезин, оларның ярмарка-делгелгелерге киржилгезин организаастаар, инвестицияны тургузары дээш яамының талазындан ап чорудуп турар хемчеглер дыка хөй.

«Кидис-пимокат заводу» ККБ, «Саян-Сервис» КХЭ, «Кызылдың дааранылга фабриказы» ККБ, «Тыва даг-дүгү» комбинаты болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге реформаны чорудар болгаш инновация төлөвилелин шиңгээдип алып талазы-биле ажил чоруп турар.

— Сөөлгү чылдарда республикада алдынны казып тывары көвүдеп кел чыдар деп турар, ооң келир үеде перспективазы кандыгыл?

— Шынын чугаалаарга, республикада алдынны казып тывары көвүдеп кел чыдары шын. Бо хүннерде республикада 5 бүдүрүлгө алдынны казып тыварын боттандырып турар. Бо чылдың бирги чартында 503 кг алдынны казып тыпкан, 2004 чылдың бо үезинге деңнээрге, 118 кг хөй болуп турар. Бо багай эвес көргүзүг, ынчалза-даа чамдык чөптүг чылдагааннар эвес болза, оон-даа хөйну казып тып болурунун аргазы турган. Тодаргайлап чугаалаарга, мындыг: час узун болганы-биле чулда ажилын соңгаарладыр ужурга таварышкан, ийи талазында, кывар-чаар материалдарның болгаш артык кезектерниң өртээниң өскени дыка хамаарылгалыг болган.

«Тардан Голд» КХЭ Коптунун рудалыг алдынын уштур талазы-биле арыглал фабриказын шиңгээдип алып ажил чоруп турар. Бердинген планындан чыдып каап-

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ ПРОДУКЦИЯНЫҢ ШЫНАРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

даа турар болза, үш дугаар кварталда ону чедип алырының аргазы бар. Тарданның казымал байлаан шиңгээдип алып талазы-биле төлөвилелдин чөпшээрелгезин болгаш экспертиказын Томск хоорайда эрттирип турар. Чаа өрүмнээр дериг-херекселди чедирип алган, 2006 чылдан эгелеп өрүмнөп казып эгелей бээр. Бо чылын алдынны казып тыварының деннели эрткен чылдан черле кудулавас. Алдын артельдери алдынны казып тыварының талазы-биле чаа технологияны шиңгээдип ап кел чыдары чажыт эвес-ле болгай.

— «Тыва даг-дүгү» комбинатында нарын байдал тургустунуп турар деп Ак-Довурак хоорайның дагжыларындан чагаа-даа келген. Бо комбинатта ниити байдалды тодаргайы-биле чугаалап берип көрүңерем, Валерий Окпан-оолович?

— ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың июль 9-та «Тыва даг-дүгү» комбинатында ажык акционер ниитилелди тургузарының дугайында» № 441 доктаалды хүлээп алган. Бо доктаалды күүседир талазы-биле бүдүрүлгө хемчеглерни ап чоруткан. Участоктар аразында кады ажилдаа ажилганын өнчү-хоойлу хевирлиг айтырыгларын шиитпирлеп көргөн. Беш айның иштинде «Хакаскузбассуголь» ХАН акцияның контроль пакеди оларның холунга турган хирезинде, даг-дүгү бүдүрүп үндүрүп талазы-биле инвестиция бербээнинден, комбинатка кончуг чидиг байдал тургустунуп келген болгаш даг-дүгү бүдүрүп планныг онаалдазын безин күүседип шыдаваан.

Бо чылдың февральда «Тыва даг-дүгү» ААН-ниң чингине директору В.В. Ножкин ажилдан хостаарының дугайында билдиришкенин кириген, ооң дилээн хандырган болгаш чаа директорга В.А. Милосердовту соңгаан.

Комбинаттың өнчү-хөреңгизиниң талазы-биле бо чылдың март 17-де аукционну эрттирген. Өнчү-хөреңгизин чамдыгызын «Энкор» КХЭ 23,7 млн. рубльге садып алган. Ооң-биле даг-дүгүн бүдүрүп

үндүрер арга тургустунуп келген болгаш ажилчынарның январь, февраль айларның ажил төлөвирин, электри энергиязында өрени төлөөн база кывар-чаар материалдарның айтырыын шиитпирлээн. Фабриканың кол дериг-херекселдеринге септелгени чорудуп, солурун солаан. Ооң-биле чергелештир апрельде 1,3 млн. рубльге ажил төлөвирин төлөөш, 0,7 млн. рубльге продуктуларны ажилчынарга үлээш.

Комбинат бо чылдың алды айларында 8500 тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүрер тургаш, 2332 тоннаны бүдүрүп, планын чүглө 45,0 хууга күүсеткен. Май-апрель айларда комбинат руда каспаан, өрүмнээр станоктарны септел турганы-биле чазылдырышкын чорутпаан. Ам комбинатта байдал чүгээртеп оор деп чугаалап болур. Ажил төлөвиринде ниити өрениң түнү 3,1 млн. рубль турган. Июль айда ажилчынарга 1,0 млн. рубльди ажил төлөвиринге төлөөш, 2,0 млн. рубльге продуктуларны эккелген. Комбинаттың кывар-чаар-материалдар-биле хандырылганында үзүктелишкын чок, электри энергиязында болгаш бо хүннүн өске-даа төлөвирлеринде өрө чок болуп турар.

— Республиканың чиик үлетпүрүнүн бүдүрүлгелеринге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чиик үлетпүрүнүн бүдүрүлгелеринде кол черни «Кызылдың дааранылга фабриказы» күрүне-ниң каттышкан бүдүрүлгези ээлеп турар. Бүдүрүлгө бо чылдың бирги чартында яамының баш удур берген даалганын күүседип шыдаваан азы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 91,0 хуу болган. 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш, орулгандан үндүрүп онаарының бөдүүнчүткен системазынче бүдүрүлгө кирген. Бо чылдың январь 1-де бүдүрүлгениң чээлинде өрөзи 3297,2 млн. рубль четкен болгаш кредиторларның негелдези-биле доктаамал инкасса салып турары-биле бүдүрүлгениң сайгарлыр аргазы бергедээш.

РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызының республикада эргелелин негелдези-биле 2005 чылдың март 14-тен эгелээш, үш ай иштинде арбитраж хайгааралыңче бүдүрүлгени кириген. Бир эвес бүдүрүлгө чылда 8-9 млн. рубльдин бараанның продукциязын бүдүрүп турар болза, ынчан орулгалыг ажилдап болур аргазы тургустунуп кээр. Ол талазы-биле дериг-херекселдер болгаш кадрлар четчир, чүглө даараныр материалдар чок болуп турар. Бо хүннерде продукцияны бүдүрүп үндүрер дээрге, үр үеде сайгарлыр хөреңги херек болуп турар. Бүдүрүлгениң саң-хөө байдалын экижидер сорулга-биле, бо чылдың июнь 14-тен эгелээш, ТР-ниң Арбитраж судунун шиитпири-биле даштындан удуртулгаже кирген.

«Тува-Текс» КХЭ чээлини эгидер талазы-биле болгаш сайгарлыр акша-хөреңгини тывар талазы-биле хемчеглер алдынып турар, ынчалза-даа турум ажилдаары чедип алдынмай турар. Материалдар садып алып акша-хөреңгениң чок болганы-биле 2005 чылдың январьдан эгелээш, чүн болгаш хевис бүдүрери туруп алган. Амыдырал хандырылганын

Шынын-на чугаалап олур силер, шынап-ла, бо бүдүрүлгелер багай эвес ажилдап турар. Тодаргайлап чугаалап көрей. Фирма «ТТ» бо чылдың бирги чартында берген планныг даалганын 155,2 хууга, «Чербинин ыяш белеткээр пунктузу» КХЭ — 165,5 хууга, «Тыва-мебель» КХЭ — 142,3 хууга, «Юрта» ККБ-зи 199,2 күүсеткеннер. Хуу бүдүрүлгелер «Бочкарев» 2005 чылдың бирги чартында 650 муң рубльдин, «Фрактал» 1499 муң рубльдин продукциязын бүдүрүлгө кирген.

«Юрта» ККБ федералдыг бюджеттен келген 8,0 млн. рубль-биле ыяш сөөртүр «Урал» машинаны, илчирбелиг тракторну, 11 ыяш чондур станоктарны садып алган болгаш ленталыг пилораманы ажилдадып үндүргөн. Чурт-такчы чоннуң болгаш организацияларның чагыы-биле чазаан кылыгларны бүдүрүп үндүрүп эгелээш болгаш бо чылдың бирги чартында 508 муң рубльдин продукциязын бүдүргөн.

— Силерге хамаарылгалыг «Саян-Сервис» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге деп чаа бүдүрүлгө тур-

густунуп келген болду, ооң дугайында кыскасы-биле чугаалап болур силер бе?

— Бо бүдүрүлгө «Машина тудушкун заводу» күрүне-ниң каттышкан бүдүрүлгезиниң дериг-херекселдерин болгаш бүдүрүлгө шөлдерин арендап алган ажил-чорудулганын боттандырып чорудуп турар. Бо чылын тудуг материалдары болгаш стеклопакеттер бүдүрүп үндүрер дериг-херекселдерни алган. 2005 чылдың алды айларында 3065,0 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн, ооң иштинде 70 бок урар металлдан кылган контейнерлерни болгаш 15,9 муң дөрбелчин метр плиталарны, стеклопакеттерни бүдүрүп эгелей берген. Республиканың тудуг объектилерин чиик өртектиг тудуг материалы-биле хандырап бүдүрүлгө тургустунган деп болур.

— Түңнелинде чүнү чугаалап болур силер, Валерий Окпан-оолович?

— Бистиң яамывыска хамаарылгалыг 24 бүдүрүлгө бар. Оларның шуптузунун ажилына анализ бээр болдунмас-даа болза, кол адырларга кыскасы-биле доктаадым. Чижилгелиг рынок экономиказының үезинде бүдүрүлгө шың угланышкыныг бизнес-планны тургускаш ажилдаары чугула дээрзин амыдырал бадыткап турар. Кол кичээнгейни продукциязының шынарынче угландырып турар бис. Ынчангаш бистиң бүдүрүлгелеривис республикага, Сибирь зоназынга болгаш Россия деңгелдег делгелге-ярмаркаларга доктаамал киржил, чүглө боттарывыстың бүдүргөн бараанныг продукциявысты кириштирип турар эвес, олардан база хөйну өөренип ап турар бис.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

ЧУРУКТА: ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды В.О. Ооржак. Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИНДЕ БАЙДАЛ

Республика бюджетиниң кол күүседикчилери — үндүрүг төлекчилери болур. Ооң чылдазын Россия Федерациязынын Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынын Тыва Республикада эргелели харыылап турар. Бо чылдың бирги чартында республика бюджетиниң күүселдези кандыг болганын чугаалап бээрин РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынын республикада эргелелиниң үндүрүг статистиказынын болгаш үндүрүг кирилдезиниң анализиниң, учедунуң талазы-биле килдис эргелекчизи **Шончалай Белек-ооловна КОНЗАЙ-ООЛДАН** диледим.

— 2005 чылдың бирги чартында республиканың үндүрүг органнары каттышкан бюджетче үндүрүглер төлевирлерин болгаш чыылдаларын 740,2 млн. рубль түнге күүсеткен, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 62,1 млн. рубльге чедир чыгбаан азы 7,7 хууга кудулаан. Ниитизи-биле үндүрүглерден болгаш чыылдалардан федералдыг бюджетче 252,8 млн. рубль кирген, 2004 чылдың бирги чартына деңнээрге, 116,6 млн. рубль чедир кирбээн. Республиканың девискээр бюджетинче 487,4 млн. рубль кирген, ол 54,5 млн. рубльге өскөн.

Каттышкан бюджеттин кол орулгазы колдуунда хуу кижилериниң орулгазынын үндүрүгүндө 44,7 хуузу, федералдыг бюджетче шилчидип турар чаңгыс аай социал үндүрүгүнүң 20,9 хууздунан, немээн өртөккө үндүрүглериниң 10,9 хууздунан, арага продукциязынын акцизиниң 7,6 хууздунан, орулгалар үндүрүгүнүн 4,1 хууздунан тургустунган. Республиканың үндүрүглер чыылдазынын 66,4 хуузу Кызыл хоорайдан кирип турар.

Федералдыг бюджетче шилчидип турар чаңгыс аай социал үндүрүгүнү катай алырга, каттышкан бюджетче үндүрүглер төлевириниң болгаш чыылдаларынын планын 96,6 хууга күүсеткен, федералдыг бюджетти-89,3 хууга, республика бюджетин — 103,2 хууга, тус черниң бюджетин — 95 хууга күүсеткен. Федералдыг бюджетче шилчидер чаңгыс аай социал үндүрүгүнүн планын чаңгыс-даа үндүрүг инспекциязы күүседип шыдаваан. Ооң иштинде Кызыл хоорай безин 94,4 хууга күүсеткен.

Федералдыг бюджетче шилчидер үндүрүглер орулгазынын онаалдазын немээн өртөккө үндүрүгүндө (80,2 хууга азы 19,9 млн. рубльге), нефтьпродуктулар акцизин (79,6 хууга азы 1,5 млн. рубльге), организацияларнын орулгалар үндүрүгүн (99,2 хууга азы 0,03 млн. рубльге), федералдыг бюджетче шилчидип турар чаңгыс аай социал үндүрүг талазы-биле (93,0 хууга азы 11,6 млн. рубльге) чедир күүсетпээн. Казар байлактарны казып тыварынын үндүрүг онаалгазын 127,3 хууга

болгаш федералдыг үндүрүглериниң өске хевирлерин 117,4 хууга ажыр күүсеткен.

Республиканың девискээр бюджетинче үндүрүглерни болгаш чыылдаларнын чыылдазын организаастаар талазы-биле чедир ажылдаваанын демдеглээри чугула. Бо чылдың бирги чартында девискээр бюджетинче үндүрүглер чыылдазын 12 кожуун күүседип шыдаваан: Чеди-Хөл кожуун 86 хууга, Тере-Хөл 76 хууга, Кызыл кожуун 75 хууга, Чаа-Хөл 82 хууга, Таңды 85 хууга, Эрзин 90 хууга, Тес-Хем 77 хууга, Сүт-Хөл 62 хууга, Өвүр 94 хууга, Мөңгүн-Тайга 92 хууга, Барыын-Хемчик 71 хууга, Бай-Тайга 93 хууга болгаш Ак-Довурак хоорай 62 хууга күүсеткенер.

Девискээр бюджетин кандыг үндүрүглериниң чыылдазын күүседип шыдаваанын тодаргайлап көргүзөргө мындыг: хуу сайгарлыкчыларнын орулгазынын үндүрүгүн 96 хууга, садыглаашкын үндүрүгүн 39,4 хууга, арага продукциязынын акцизин 98,4 хууга, чер үндүрүгүн 66,1 хууга, транспорт үндүрүгүн 45,6 хууга, күрүнениң төлевир үндүрүгүн 37 хууга, дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглааны дээш чыылданы 83,4 хууга күүсеткен.

— **Бо чылдың бирги чартында үндүрүглериниң болгаш чыылдаларнын ниити байдалын тодаргай-биле чугаалап бердиңер, ам ниитизи-биле республика бюджетинде үндүрүглерде**

болгаш чыылдаларда кайы-хире өре тургустунуп турарыл, ону төлеттирер талазы-биле республиканың үндүрүг органнары кандыг ажылды чорудуп турарыл, тодаргай-биле чугаалап көрүңерем, Шончалай Белек-ооловна?

— 2005 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, үндүрүглер болгаш чыылдаларнын бюджет мурнунда өрөзи 464,7 млн. рубль чедип турар, ооң 17,0 хуузу буураашкынга таварышкан деп санатынып турар организацияларнын өрөзи болур, 1,0 хуузу узуктатынган организацияларнын өрөзидир.

Үндүрүглер талазы-биле өрелериниң ниити хемчээли херек кырында өскерилге чок деңнелде турар. 2005 чылдың январь 1-де үндүрүглериниң болгаш чыылдаларнын каттышкан бюджетке өрөзи 434,3 млн. рубль турган, бо чылдың алды айларында 30,4 млн. рубльге азы 7 хууга өскөн. Ол колдуунда контроль хыналдалар үезинде немей санажылганы чорутканы холбашкан болуп турар.

2005 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, үндүрүг төлевиринде өрелериниң ниити түнү 312,0 млн. рубль, 2005 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле деңнеп көөрге, 1,0 млн. рубльге кызырылган. Ниити өрелериниң деңизгүүрүндө федералдыг үндүрүг 82,0 хууздун азы 255,7 млн. рубль, девискээр үндүрүглериниң деңизгүүрү 9,1 хууздун азы 28,3 млн. рубль, тус черниң үндүрүглеринде өре 5,1 хууздун азы 15,8 млн. рубль болгаш үндүрүг чурумунда тускай көрдүнгөн үндүрүглер 3,9 хууздун

азы 12,3 млн. рубль ээлеп турар.

Бюджет мурнунда өрелиг юридиктиг албан черлериниң өрөзин албадал-биле тыртып алыр сорулга-биле, бо чылдың бирги чартында 424,3 млн. рубльди төлээриниң талазы-биле 2922 негелдени чоруткан, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 44,6 млн. рубль хөй болуп турар. Банк таварыштыр тыртып алыр сорулга-биле 239,8 млн. рубльге инкассаны салган.

Өрелиг организацияларнын агар санынга операция чорударын соксадыр дугайында 158 шийтирлерни банкыларже чоруткан. Ол организацияларнын 56,6 млн. рубльге өңчүзүн хавырарынын дугайында ийи доктаалды хүлээп алган. Ап чорудуп келген хөмчелериниң түннелинде, бо чылдың алды айларында 128,2 млн. рубльди төлеттирген, ооң иштинде 100,3 млн. рубльди үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле негелдени салганы-биле чедип алдыган. Буураашкында таваржып турар организациялардан үндүрүглерде өре тыртып алырын соксадып каан, ында 142,5 млн. рубль бар.

Республиканың үндүрүг органнарынын ажылдакчылары бо чылдың бирги чартында кылып чоруткан ажылын түңнеп чугаалашкаш, чедир кылдынмаан ажылдарны эдип алырынын талазы-биле тодаргай сорулгаларга доктаап, бо чылдың ийиги чартында үндүрүглериниң болгаш чыылдаларнын салдынган планын күүседип талазы-биле республиканың үндүрүг органнары тодаргай сорулгалыг ажылдап турар.

Хевек ХЕЙМЕР.

ЭРТЕМ АТТАРЫН КАМГАЛААН

Эртем ады камгалаарда, кол чүүлдерниң бирээзи — автореферат. Ном, сеткүүлдер болгаш өске-даа парлаттынган документи-биле чергелештир авторефераттар — ном саңнарынын база бир байлаа.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда эртем библиотеказы Тыва талазы-биле темаларга хамаарыштыр авторефераттарны кадагалаттынып турар кол шыгжамырларынын бирээзи. 2005 чылда республикадан эртем аттарын камгалааш, авторефераттарын бо ном саңнага белек кылдыр берген авторларга өөрүп четтиргенивисти илеретпишаан, оларнын дугайында кыска медээлерни бээр-дир бис.

Барнаул хоорайда Алтайнын күрүне университетинге бо чылдың апрель айда Тываның бойдус курлавыры шинчилээр институтунун эртем ажылдакчызы Т.Н. Прудникова «Бойдустун чайгаар бүткен дүрүмнериниң салдарында бурун Тывага сугаттыг чер ажылынын хөгжүлдөзи» деп ажылын камгалааш, география эртемнериниң кандидаты атты чедип алган. Татьяна Николаевна ук ажылды география эртемнериниң доктору, профессор В.П. Чеханың удуртулгазы-биле каш чыл иштинде кызымаккай шинчилелди чорудуп келгениниң түңнелинде чедишкенин кылып дооскан.

Бурун Тываның девискээринге чүгле мал эвес, сугаттыг чер ажылынын сайзырангай турганын автор тодаргай барымдаалар-биле бадыткап тургаш, диссер-

тация чөвүлелиниң кежигүннерин шынзыдып шыдапкан. Бо талазы-биле бодунуң бодалдарын, шинчилеп тургаш тыпкан, тырттырган ажылдарынын уг-шин Татьяна Николаевна 1997-2005 чылдарда Кызыл, Москва, Челябинск хоорайларга парлаттынып турган материалдарына-ла илередип турганын авторефератта кирген литература даңзызында көргүскөн.

Санкт-Петербургуң архитектура, тудуг университетиниң оруктудуг салбырынга «Бетоннарнын хоюг холуксаазы кылдыр ажыглаар виброклассификаторларны сайзырангайжыдары» деп ажылды Тываның күрүне университетиниң башкызы С.Ч. Монгуш камгалаан. Сылдыс Чымбааевичини аспирантураже деткип чоргускаш, үш чыл иштинде дузалап турган башкылары техниктиг эртемнериниң кандидаты Борис Комбуй-оолович Кара-Сал, Дмитрий Хураган-оолович Сат олар бооп турар. Сылдыс Чымбааевич аспирантурага өөренип турган чылдарында шинчилеп турган ажылдарынын чамдык түңнелдерин Санкт-Петербургуң эртем сеткүүлүнге удуртукчу башкызы техниктиг эртемнериниң кандидаты доцент С.А. Сизиков-биле кады парладып турган. Май айда болган камгалал үезинде 14 профессор

башкылар киришкен. Сылдыс Чымбааевичиниң ажылын деткээш, аңаа техниктиг эртемнериниң кандидаты атты тывыскан. Аңаа чаңгыс-даа удур кижичок болган.

Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырында филология, философия, төөгүнүң каттышкан институтунга «Тыва дылда узун ажык үннер» (мурнуу Сибирьнин тюрк болгаш моол дылдары-биле деңнелге) деп ажылды июнь айда Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун аныяк эртем ажылдакчызы О.М. Саая ук институтта башкарыкчы эртем ажылдакчызы филология эртемнериниң доктору Борис Исакович Татаринцевтиң удуртулгазы-биле камгалааш, филология эртемнериниң кандидаты атты чедип алган. Оюмаа Маадыр-ооловна Тываның күрүне университетин дооскаш, улаштыр ол-ла университеттин аспирантуразынче кирип алгаш турган. Ол кызымаккай болгаш шыдамык чоруу-биле аспирантураның үш чылынын дургузунда гуманитарлыг шинчилел институтунга ажылдавышаан, эртем ажылын доозуп четтигипкен. Шинчилээн темазынга хамаарыштыр ажылдары институттун эртем демделелдеринге, «Башкы» журналынга, Новосибирск хоорайга парлаттынып турган.

Аныяк эртемденнерниң чогадыкчы ажыл-ижинге болгаш амыдыралынга аас-кежикти, чедишкенин күзедивис.

Зоя МОНГУШ,
библиотекар.

Тыва Республиканың Президентиниң чамдык чарлыктарынын күжүн чидиргенин хүлээп алырынын дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга болгаш Россия Федерациязынын амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың Президентиниң Чарлыктарын чурумчудар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Президентиниң дараазында доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар:

1995 чылдың октябрь 30-де № 354 «Тыва Республиканың Президентиниң чанында демография болгаш херээженнер, өг-бүлө айтырыгынын талазы-биле комиссия дугайында»;

1998 чылдың февраль 4-те № 170 «Президент программаларынын фондузунуң дугайында»;

1998 чылдың февраль 4-те № 171 «Президент программаларынын дугайында»;

1998 чылдың июнь 29-та № 255 «Тыва Республиканың Президентиниң чанында политиктиг консультативтиг чөвүлелдин дугайында»;

1998 чылдың апрель 22-де № 216 «Тыва Республиканың Президентиниң чанында националдар чөвүлелиниң дугайында»;

1998 чылдың март 23-те № 201 «Тыва Республикага политиктиг экстремизмге удур хөделишкенин талазы-биле Тыва Республиканың Президентиниң чанында комиссиянын дугайында»;

1998 чылдың ноябрь 24-те № 374 «Тыва Республиканың Президентиниң чанынга сайгарлыкчыларнын хөй-ниити чөвүлелин тургузарынын дугайында»;

1998 чылдың июнь 5-те № 245 «Тыва Республиканың Президентиниң чанында тус чер бот-башкарылгазынын талазы-биле чөвүлелди эде тургузарынын дугайында»;

1998 чылдың ноябрь 6-да № 355 «Тыва Республиканың Президентиниң Протокол албанынын дүрүмүн бадылаарынын дугайында»;

1999 чылдың июль 28-те № 492 «1999 чылда Тыва Республикага эр-херээжен чорук дамчыштыр шээр аарыгынын инфекциязынын эпидемиологтуг байдалын экижидер Президент программанын дугайында»;

1999 чылдың июнь 18-те № 484 «Тыва Республиканың Президентиниң № 312 чарлыгы-биле 1998 чылдың сентябрь 28-те бадылаан «Тыва Республиканың Президент Администрациязынын структуразынын дугайында» Тыва Республиканың Президент Администрациязынын структуразынга өскерилгелер болгаш немелделер кириренин дугайында»;

2000 чылдың январь 5-те № 601 «Тыва Республиканың Президент Администрациязынын структуразынга өскерилгелер кириренин дугайында»;

2000 чылдың декабрь 28-те № 834 «Тыва Республиканың Президентиниң чарлыктарынга өскерилгелер болгаш немелделер кириренин дугайында».

2. Бо Чарлык парлаан хүнүндө эгелээш, күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.ООРЖАК.**

Кызыл хоорай
2005 чылдың июль 22 № 194.

Тыва чуртувусту бүгү делегейге билдингир кылдыр алдаржыткан чаңгыс чер-чуртуувус — Тываның болгаш Россияның Улустуң артизи Максим Мунзук. Ол ат-сураглыг япон режиссер Акира Куросаваның «Дерсу Узала» деп уран-чечен кинозунга кол ролду ойнаан. Олажылы-биле делегейниң барык бүгү улуг күрүнелеринге четкен. Бо хүннерде ук кинону тырттырганындан бээр 30 чыл болуп турар. Ынчангаш аңаа тураскаадып, «Шын» солуннуң арнынга Максим Монгузуквич Мунзуктуң сактышкынын номчукчуларывыска сонуграттывыс.

БАШТАЙГЫ БЕЛЕТКЕЛ

Япон режиссер Акира Куросаваның «Дерсу Узала» деп кинозунуң сценарийи бүгү чаданы эртип доостуру билек, кинону тырттырар уран-чечен бөлүктү «Мосфильм» тургузуп эгелээн. Хөй янзы-бүрү тускай эртемниг кижилерден эгелээш, ажилчыннарга чедир, бистин коллектививис артистерни безин санавакка, 93 кижиге турган. Коллективтиң удуртукчу составын томуйлаан соонда, янзы-бүрү тускай эртемниг кижилерниң комплектациязы эгелээн: тургузукчу-режиссер-биле дөмей харысалгалыг кинону тырттырар тургузукчу-оператор, ийи дугаар тургузукчу-режиссер, тургузукчу-чурукчу дизе-ле, баар.

Кинонуң тургузукчу-режиссеру Акира Куросава капиталисттик чурт Японияның төлээлекчизи болганда, «Мосфильм» бо талазы-биле үр болгаш кончуг хынамчалы-биле барык-ла ийи чыл чыгам белеткел ажылын далаш чогу-биле кылып келген.

Кинону бүдүрүп үндүрер коллектив, допчузу-биле чугаалаарга, мындыг. Сценарийде бижиттинген үе-шагны барындаалап, тускай эртемниглерни шилип тывар, болушкуннар кайы үениң болдур, ол үениң амыдыралын көрүкчүлөргө бүзүренич кылдыр көргүзүрде, амыдыралда болушкундан хажыдып болбас болгаш херек кырында болдунган чүүлдерни ол-ла хевээр экранга көргүзүр журулуг.

В.К.Арсеньевтиң «Дерсу Узала» деп чогаалы 1902-1907 чылдарда болушкун болганда, ол үениң төөгү-намдарын шинчилеп билер төөгүчү этнография эртемниң кижизи болгаш ол талазы-биле база-ла билигил, ол үениң эдилел-херекселдеринин, идик-хевиниң хевир байдалын билер чурукчуларны база-ла баштайгы белеткел үезинде дилеп тыварынга чымыштыг ажил негетинер. Ол херекчок чаңгыс дүнхүнүн дөрт эргилдезиниң шак, минуталарын таварыштырып билер кижилер дизе-ле, хөй-ле ажилчыннар херек. А.Куросаваның хөй чылдарда кады кино тырттырып келгени оператору Асакадзу япон таладан, а совет таладан кинооператор, РСФСР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, күрүнө шанналының лауреады Федор Добронравов база Юрий Гантман олар турган. Коллективтиң бүгү-ле удуртулгазын харыылаар кижиге — парторг Владимир Васильевич Васильев.

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫШКЫН

1973 чылдын ноябрьда Москвадан телеграмма келген. Дерсу Узаланың ролунга ойнаар артист шилип алыры-биле шенелде тырттырышкыннарже «Мосфильм» кыйгыртып турар деп медээ дыңнааш, амыраанымны чүү дээр. Келдиришкинче баштай Тавакай чораан. Ол чоруптарга, бодумга чөгенип, хомудалым сагыш-сеткилимни дүвүредип эгелээн. «Алдан хар ыракта ажа берген кырган кижини мени кайын алыр олар, чүү-даа болза езулуг аңчы болгаш назы-хары аныяк, мөге-шыырака-даа, дурт-сыны-даа меңээ көөрдө, шилгедек чараш эрни, Тавакайны-ла, албыр-дыр ийин болар» деп боданып чоруп тура, хомудалым улам-на кедерээн. Александр Тавакай шилилдени эрткеш, чедип кээрге, айтырдым: «Че, чүл Саша, канчалды? Сени Дерсунуң ро-

лонга апты ышкаш бе?». Саша дээрге белен-селен чүве чугаалаар эвес, элээн ыыт чок тургаш: «Та. Алыр бис-даа дивес, албас бис-даа дивес, ам чана бер дээрге, чанып-ла келдим» — дээш, ыыт

каттыржыр-даа. Шуугажып-ла турлар. Совет таланың улустары ыыт чок олурлар. Очулдурукчудан аңгыда, япон дыл билер кижиге бар эвес. Канчангаш көөрүмге, демги япон ашак мээң мурнумда шала кырында олурупкан буттарымын суйбаан олур. Черле чаяны-биле шала дазагар буттарымын улам дазаладыр иткелээш, ыргайтыр иткелей-дир. «Будунну ам-даа дазалап алгаш кылаштап шыдаар сен бе деп тур» — деп очулдурукчу айтырды. «Херек болза ыргайтып-даа, дискетенип-даа алгаш кылаштап болур мен» дидим.

тырттырышкынче кириптим.

Будуттунуп, идик-хевин кеттенип алзын дээш, олурган улус шупту үне бээри билек, Лев Савельевич Коршуковтан айтырдым: — Бо японнар чүү деп турар-дыр. Дерсу Узаланың ролунга мени алыр хире-дир бе?

— Амыдыралда даштыкы омур-хевиринге аажок таарзынып турар улус-тур. Хөй чылдарда театрда ажилдаан артист кижидир, шенелдеге билдине бээр дижир чордулар.

— Дээрги Куросаваның хөөнү кандыг-дыр? Мени алыр хире-дир бе?

«Дерсу Узаланы» тырттырганының 30 чылынга

Максим Мунзук — Дерсу Узала

чок кылаштап чоруй баарга: «Бо-даа менден чажырып турар-дыр» деп иштимде боданып тур мен. Ам канчаар боор, «Мени Дерсу Узаланың ролунга ап көрүңер» деп билдиришкин кириер эвес. Ол хевээр сураг барган. Меңээ келдиришкин-телеграмма келир ирги бе деп бир ай чартык хире манап турумда, 1973 чылдын декабрь төңчүзүндө, шынап-ла, ол чедип келирге, шуут-ла билинместеп калган мен. 1974 чылдын январь 1-де Кызылдың шагы-биле эртенгиниң 9 шакта ужул үнгеш, ол-ла хүн Москва шагы-биле хүндүскүнүн 3 шакта Москваның улуг театрының чанында кымыска-кай дег хөй чон аразында чемо-даным тудуп алган Чаа Чылды ойнап-хөглөп байырлаан улуг-бичини улусту магадап, орус «Тройка» шанаанда долдур олурупкаш, селгүүстеп шалкан бичини уругларны магадап чаптаан, медээ-жок-ла каттырган тур мен.

Оон «Украина» аалчылар бажынычче базыптым. Даарта, январь 2-де, дээрги Куросава-биле журажырынга белеткел херек. Аалчылар бажынычче турумчуп алгаш, кинону тырттырар бөлүктүн дарга-бошкаларынче телефоннап, дээрги Куросава-биле канчаар журажырының байдалын айтырып, арга-сүмезин ап, ол даңгы атсы боданып чыда хонгаш, уйгу-даа удуваан мен.

Эртенинде 10 шакта «Мосфильм» киностудиязының «Дерсу Узала» деп бижээш эрээлинге чедип кээр сен дээни ояар бир шак бурунгаар-ла чедип келдим. Кел дээр кижиге-даа чок, сураг-ла, сураг. Кудумчуда япон хевирлиг кижиге-даа көзүлбес. Боданып базып-ла тур мен: «Капиталисттик чурттуң кижизи-биле ажилдаар хамаан-чок, дириг капиталист кижиге көргөн эвес мен, элдеп чүве-дир аа. Бир эвес мени Дерсу Узаланың ролун ойнаар кылдыр алтар болза, капиталист чурттуң кижизи-биле ажилдаар апаар, элдептиг херек болду-ла бо».

Ассистент режиссер Евдокия Васильевна Гальковская үнүп келгеш: «Силерни кириңер деп тур» дидир. «Айтырган айтырыгларыңа харыылап бээр силер. Өске хөй чугааның херээ чок, дээрги Куросава хөй чүве чугаалавас кижиге» дидир.

Кабинетке кирип кээримге, чээрби шаа улус олур. Оларның аразында таныырым-даа улус бар. Чеди хире кижиге японнар болду. Оларның аразында эң-не узун, арганзымаар япон кижиге тура халып келгеш, мээң холум тудуп, мендилээш, куспактаар-даа. Оон өскелери база-ла тура халчып келди. Аразында чугаалажып,

Дээрги Куросава элээн ыыт чок олургаш, очулдурукчуга бир-ле чүве чугаалай-дыр. Өске японнар шупту бажын согаңнадып чөпшээрешкеш, удур-дедир көрүшкеш, ыыт чок орлар.

— Дээрги Куросава кадыңар кандыгыл деп айтырып тур—деп, очулдурукчу меңээ дамчытты.

— Назыным иштинде кандыг-даа аарыгдан аарып чорбаан кижиге мен — дээримге, японнар аразыңа олурган япон херээжен кижиге тура халып келгеш, менде-ле келди. Хол, буттарымын өрү-куду көдүргүлээр-даа, чедип алгаш, өрээл иштинге ыңай-бээр кылаштадыр-даа. Чугаа-домак билер эвес, ам канчаар, чүнү кыл дей-дир, ону күүседип, кылаштап тур мен. «Че, чүү дээр чүве ирги, алыр ирги бе, албас ирги бе?» деп бодалдарга алзыпкан турумда, япон херээжен хенертен бир-ле чүве чугаалаан соонда, шупту японнар каттыржырга, демги чолдак япон ашак амыраан шинчилиг каттыргаш, улуг эргээн койайтып кагды.

— Мунзук-сан, театрда үр ажилдаан силер бе? — деп, дээрги Куросава айтырды.

— Дөртөн беш чыл ажилдап тур мен.

— Мунзук-сан, силерниң харыңар ам кажыл?

Бо айтырыг мээң бажымны улуг топкап-биле хапкан ышкаш болган, чүге дизе 63 харлыг мен деп шынын чугаалапсымза, кырган ашак кижиге-дир сен дээш, албайн барза канчаарыл. Харымны кызырыптар дээримге, мегелетине бээр кончуун, паспортун каям дизе канчаарыл деп бодап, харыылап чадап турумда-ла, Владимир Николаевич Васильев болгаш өскелер-даа: «Харың улгаттырба, эвээжедир ада» — ол-бо таламдан сымараны-дырлар. Үр-даа боданмай, «бежен хар ажып турар мен ийин» депкеш, мөгүдээнимни чүү дээр. Артында-ла изиргенип, эът-мага бодум сириңейни берген ышкаш. Чаяан бооп, дээрги Куросава паспорт-даа негевээн. Дээрги Куросава «Дерсу Узала» деп каан сценарийни менче сунмушаан, бир-ле чүве чугаалады. «Ам бо дораан шенелде тырттырышкынны кылыр бис» дээн болду.

Кандыг-даа ролду ойнаарда олче, омур-хевирже, дыка үр болганда арай деп кирер түреничиг байдалымны сактып келгеш, девидээрим дам-на барган. Дерсу Узаланы ойнаксаарымны чүү дээр! Ол бүгү бодалдардан херек дакпыжап келир, тыныш кыскалар, харын-даа баш чыккылаар, бажымда кошкарлар үскүлөжип турар ышкаш. Мээң ынчаар девидеп турарымны өске улус кайын билер, ынчалдыр-ла шенелде

— Дилеп турган артизиви бо ышкаш-тыр-ла дээр чорду. Ындыг-даа болза шенелде тырттырышкын соонда уран чүүл чөвүлели көргөш, шийтпир үндүрер — деп кагды.

ШЕНЕЛДЕ

ТЫРТТЫРЫШКЫН

Баштайгы шенелде Дерсу Узаланың караа баксырай бергеш, кара боолап турар черинден эгелээн. Ону Юрий Соломин-биле «Мосфильм» киностудиязының хериминиң иштинге чүм харлыг ыяш аразыңа кылдывыс. Ийги шенелдени павильонга 1902 чылда Арсеньев биле Дерсу Узаланың бир дугаар журажып, «Стреляй не надо, моя люди» деп турар черинге тырттырдывыс. Бо шенелдеге артист Анатолий Кузнецовту Арсеньевтиң ролунга шенээн. Бо-ла үзүндүге Арсеньевтиң ролунга Юрий Соломинни база шенээн. Бо үш удаа шенелде меңээ кончуг-ла ажыктыг болган, чүге дээрге Дерсу Узаланың ролунга шенелде хөй болган тудумна, меңээ репетиция болуп турган болгаш мергежилем өзүп, ол тырттырып турган үзүндүлери шингээдип, Дерсунуң омур-хевиринче киреринге ажыктыын билгеш, мен амырап турдум.

Беш хүн шенелде тырттырышкыннар уламчылаан. Ам худсоветтиң шийтпирин манаары арткан.

— Мен канчаар мен, худсоветтиң шийтпирин манаар ышкажым чүл — дидим.

— Чок, сен ам чанар сен. Бир эвес сени Дерсунуң ролунга бадылапса, түр када театрда хостаар дугайында телеграмманы Тыва АССР-ниң культура министриниң адынче чорудуптар бис. Ындыг-даа болза, Дерсунуң ролунга ойнаар артисти Акира Куросава үзе шийтпирлээр — деп, Васильев тайылбырлады.

Бо база бараа элдеп чүве-дир але деп, иштимде кайгап, кылаштап ор мен. Кино Совет Эвилелиниң болганда, кайы ролга кым ойнаарын Совет Эвилели боду-ла шийтпирлеги дег. Ам база катап муңгарап кагдым. Мен-даа кайын Дерсунуң ролун ойнаар мен. Акира Куросава дээрги Дерсу Узаланың ролунга Японияның делегейге сурагжаан япон артизи Тасиро Мафунэни ойнадыр күзөлдиг кижиге деп чүвени «Мосфильм» студиязынга чамдык таныыр эш-өөрлер меңээ чугаалаан чүве, ынчангаш сагыш-сеткилимниң

дүвүрели улам-на кедерээн.

ДЕРСУ УЗАЛА КЫМ БОЛУРУЛ?

Дерсунуң ролунга ойнаар Артисти шилиринге Совет Эвилелиниң национал театрларының шупту артистери киришкен. Аңаа кандидатура 40 хире турда, 1973 чылда ол шилилде тыва театрга август айда келген. Ол шилилдеге совет таланың режиссеру В.Васильев, кол чурукчу Ю.Ракша, кол оператор Ф.Добронравов олар келген.

Августа кино-шенелдеге эвес, фото-шенелдеге кириштивис. Александр Тавакай-биле иелээ. Сценарийни номчааш, сонугра-гааным-даа аажок.

Эң сөөлгү шенелде соонда «Мосфильм» студиязынга түңнел чугаалажышкыннарның соонда сүртенчиг телеграмма-даа келген деп сураа дыңналы берген. Тыва АССР-ниң культура министри Матпа Самбуевич Дерсу Узаланың ролунга ойнаар кылдыр бадылаан «Правительственная» телеграмманы меңээ тудускаш, өөрүшкү-биле чагып сөглээн сөстери мени езулуг хөй-аът кириген.

«Дерсу Узала» деп кинону шуут-ла тырттырып кирипкенивис баштайгы үеде меңээ бергедээш-киннер хөйү-биле таваржып турган. Куросава орус дыл шуут билбес, мен бакка-сокка, чандыр-соора орустаар-даа болзумза, япон дылды бир-ле дугаар дыңнап турар, чүнү-даа билбес, а тыва дыл дугайында чугаалаан-даа херээ чок-ла болгай. Чүгле очулдурукчунуң дузазы-биле мөлдүк-калдык билчилп турар болганы-выста, барып-барып мен ышкаш дуржулга чок кино артизине кончуг берге турганы чугаажок.

Күш четпейн, шыдажып чадааш, «Тавакайны мээң орнумга ап алыңар. Ол база шенелдээ киришкен болгаш езулуг аңчы кижиге чүве, меңээ бодаарга аныяк, чараш-даа, турза узун, тутса мөгө-даа. Мен шыдавас-тыр мен» деп турганым база бар.

Соломин чок черге Куросава боду япон дылга чугаалап харыылаарга, мен чүнү-даа билбес. Мен Дерсу Узаланың ролунуң сөстөрүн шын, мөгө-даа орустап чугаалаарымга дээрги Куросава база чүнү-даа билбес. А кажан Соломин Арсеньевтиң ролунга ойнай бергеш, мээң-биле репетиция кыла бээрге, Дерсунуң ролунга тааржы бергенимни бодум безин билбээ мен. Ол мени Дерсунуң омур-хевиринче езулуг «чедип кирип каан».

Дерсу Узаланың дугайында, оон омур-хевириниң байдалын Акира Куросава 30 чыл ажыг боданып, ажилдап келген болгаш «Бойдус болгаш кижиге» деп бодалын философия-биле холбаштырып, Дерсу чүгле аңчы, орук айтыкчызы эвес, а улуг угаанныг, чаагай сеткилдиг, оожум, төлептиг кижиге кылдыр Куросава көрүп турар.

Мен бо-ла 3-4 ай иштинде Арсеньевтиң номнарын база сценарийни номчааш, Дерсунуң омур-хевирин бодумнуң көрүп турганым: тайга чурттуг, анаа-ла аңчы, орук баштакчызы, эрес-кашпагай, карак-кулаа чүгүртүлөң-нээш, чиик кижиге. Ол көрүжүм Куросаваны-биле шуут удурла-нышкак. Бо чорукту эдил алыры артист кижиге, меңээ, кончуг берге турган.

(Уланчылыг).

Материалдарны өг-бүлениң архивинден Светлана БАЛЧЫР белеткээ.

Өгбениң сактышкыны

1993 чылдың январь 9-та Эрзин суурга чедип, анаа бичи борбак бажыңга чааскаан чурттап орган Лоовай оглу Соян Арапчаа-биле ужуражып, 75 харлыг ирейниң сактышкынын кыдыраашка бижип алган мен.

1. Хонаштар

Сояннарның алыс чуртту Нарын Өвүрдөн эгелээш, Көгей сынынга чедир, Ак-Суг-Аксындан бээр Тестин ол-бо чарыынга чаттыла берген. Олар чаңгыс Көгей сумулуг турган. Ооң соонда беш үзүлген: Тес-Хем Сояны, Бай-Хөл Сояны, Терехөл Сояны, Ак-Эрик Сояны, Чолдак Соян. Сөөлгүлери Самагалдай аксы ынчаар чурттап чораан. Терехөлге он шаа өг-бүлө чурттап келген. Ооң соонда өзүп көвүдээн. Сояннар колдуунда турум, чоодулар, кыргыстар, иргиттер-биле кожа-хелбээ, аралажып, эдержип чурттап келген. Иргиттерниң турлаа колдуунда Бай-Даг чоок-кавызы. Шаанда биске Белек-Ноян деп кижиге турган, ооң чогуу адын Банчы-Гун дээр. Ол үжөн чылдарда политиктиг шаажылаалга таварышкыш, өлүрткен. Хоозун черге "контр" дээр буруудаткан. Черле ынчаш бистиң черге ол бүгү кончуг кадыг болган. Чүгле Тес сумуздундан дөртен ажыг амытынын алдырган.

Биске кедегей бай кижиге даа турбаан. Өскениң күжүн кым-даа халас ажыглаваан. С.Токаның бижип турары Чолдак Степан хан бай кижиге дижит. Соян арты ажарда чүс аътты шанакташып алыр. Тывадан алгыкеш, аң-мең кежи, тоорук, аш-чем сөөртүп алыр. Ол Салчак Токаның азыраан адазы чүве ийик.

2. Элчиген кулактыг кижиге

Чоодулар Нарынга, кыргыстар Качыкка чурттап турган. Терехөлге элчиген кулактыг хаан чурттап чораан дижит. Чүү сөөктүү билдинмес. Ол кижиге хуунда сүт куткан оол чеде берген.

— Кымның сүдүл? — деп, элчиген кулактыг кижиге сонуургаан.

— Авамның сүдү-дүр ийин — деп, оолчук харыылаан.

Хаан оолду дегбээн. Ооң эккелген сүдүн аас дээр, ам моон сонгаар чаңгыс иениң эмииниң сүдүн ишкен, хан төрөөн халышкылар болганывыс ол-дур дээр. Оон оолчук аалынга дедир чанып келгеш, авазыңга көргөн-билгенин хөөрөп бергеш, өскелерге база көргенин сөглексээр күзелин илереткен.

Авазы олургаш: — Ынчал болбас, оолум, кымга-даа чугаалава, өрге, күске үнгүрүңге, кудукка чугаалап чор. Кымга-даа сөс эдип болбас, ооң соонда өрге, күске безин элчиген кулактыг хаан дижит.

Оол хумунунун иштин көөрге, балык чораан. Хуун иштинде курт өзе берген-дир деп, оол боданган. Делбегер кулактыг хаан

көжүп чоруткаш, Хаан-Тайга кырындан хая көрнүп кээрге, чурттап чораан ораны хол апарган.

— Дуу холду көрөм — деп, ол чугаалаан.

Ол ши-биле Терехөлду "Дуу хол" деп адаар апарган. (Тер-Нуур харача-моол).

Мөрөнге кыргыстар, Бай-Дагга иргиттер чурттап чорду. Соолчер, Тарлашкын ол ынчаар база хонаштарлыг. Төрөл бөлүктөрүн саны эвээш-даа болза, хүрээ-хит база турду. Бел (Хүрээ). Ак Хайыракан баарыңга кыргыстар хүрээзи, чоодуларның Мот Холга (Бяштыг Хемге) турду. Бай-Хөлге сояннар хүрээзи, Бай-Даг чанынга иргиттер хүрээзи турдулар. Эң-не улуг хүрээ Самагалдайга турган.

Салчактар моол укуг улус. Бай-Дагның Самбуу-Хелининиң малын актар кырып чип туруп бээрге, ол Каа-Хемден кызыл орустар кый деп эккелген. Олар Тарлашкын аксынга тергиндеп турган ак орустарны кырып каапкан.

Кара-Манчы чуртун улгаттырып аар деп шиитпирлеп алган. Алды Тестен үнгеш, моол (дөрбет) аалга барган.

Дөрбет лама оон айтырган:

— Кай барып чор сен?

— Сарыг-шокар кызырактарлыг, сарыг-шокар аскырларлыг малдар сүрүү сурап чор мен.

— Оо, силер билбейн тур силер, сарыг-шокар кызырактарлыг, сарыг-шокар аскырларлыг мал дээр чүвези меге-дир бо.

Оон дөрбет лама сарыг бүүрээни Тываны Кара огулуну кара өскелени берген көрүп тур. Чуртту алгаш баар кижиге дээр дээр.

Кара-Манчы Көгей аразыңга ховаа чээрэн боолап алган моолга таваржы бергеш: "Ужа!" — деп-дир.

— Алыры сен, өлүрери мен кижиге мен бе — деп, моол харыылаан.

Оон тыва эр:

— Хайырлаары Кангай, харамнаары сен бээ — дээр, тоовайн эрте берген.

Күжүр эр чүү боор, Көгей сыны, Тостуг Агартыг, Ак-Суг-Аксы ол черлерни көрүп алгаш, кыс хамга бараалгап чеде бергеш:

— Хаан-Хогейни алырдыр бе, албас-тыр бе, хамнап берип көрөм — дээр.

Кыс хам тургаш:

— Алырын алыр кижиге дээр сен, мен барбаанымда хоржок сен, мен үш хонгаш чеде бээр мен, ынчан үүлөчү бүде бээр.

Кара-Манчы Улаастай чанчынынга чеде бергеш, мынчаар дилени-дир:

— Мээң чурттым бичедир, меңээ чурттан берип көрүңерем.

— Чорук бүтпестээш туруп берген. Үш хонганда чаңынның хериминиң

эжиниң ийи талазынга кукун-на кээр хонупкаш, кукуннажып олуруп берген. Оон бир билдиги кижиге тургаш:

— Бо кижиниң аксы-сөзү-биле чурттан бербес болза хоржок, бо кара кижиниң база Таңды ээзин эдертип алган кижиге-дир — деп-тир.

Чанчын Кара-Манчыны кел деп алгаш, айтырыптыр:

— Сээң чурттунда тайганды кайы хире барыл?

— Көгей Тей, Көк Шат, Тей, Агырты Тостуг деп тейлер бар ийин.

— Сээң чурттунда сугдалай кайы хире барыл?

— Далай-даа чок — деп, Кара-Манчы харыылаан. — Терехөл деп бичии суг бар, Шара-Нуур деп шалбаа бар. Ооң аразыңга аътты өртеп каарга, кайы-даа таладан сугну ижип турар.

Чанчын Хаан-Көгейни алырын аңаа чөпшээрээр. Чаңгыс хүнде 50 барба айны казып ап турган Көгей сынындан он өрегелиг сояннар өзүп көвүдөп, беш суму чедир өскөн.

Сояннар мал ажыл-агыйлыг, тараа тарывайн чораан. 50-60 тевелиг, муң ажыг шээр малдыг, 60-70 инектиг-даа кижилер турган. Соян Дамбаа-Кумзат 250-300 чылгылыг турган. Көңгүс куруг кижиге турбаан. Аң-мең элбек, ону өйлөп өлүрүп чип чораан бис.

Үжөн чылдарда шыдалдыг кижилерниң малын хавырып, политиктиг эргезин хоруп, өскээр шөлүп, "контр" деп коргунчуг атты анаа-ла черге тыпсып каар турду. "Контр" дирткен аалче баарындан төрөлдери безин коргар, оларны эрге чок кижилер дижит. Үүргетиниң авазы "контр" кадай чораан "Сен эрге чок кижиге чүге шай-таакпы берип турар сен!" деп чөмөлээр. Үүргетиниң авазы чааскаан божуп чыткаш өлгөн. Ооң бичии дунмазы база божуп чадааш өлгөн. Бичии уруу иезиниң эмиин эеп чыткан.

Чалмаа кадай хам Соян Байыртаның авазы. Ол база эргезин казыдып каан турган. Орта шай-таакпы, беш метр даалымба берип-кештин, нам талазы-биле хемчег алзып, сөөлгү доңгудга артым, деп Соян Арапчаа сактыр. "Контр" кижиниң ажы-төлүн ыттан дора көөр чүве.

Ол үеде Тес-Хемниң кожуун даргазы Оюн Сыыкпан, шагда начальниги Бүрүнаа турган. Кижилер бот-боттарын нүгүлдежи, чижип турду. Тес сумуздундан 43 кижиге, иргиттерден чүгле, үш кижиге хоругдаттырган, Кижини хензиг чүве дээрле, балдырлап, шидер турган. Таңдыга С.Тока биле Сандый дээр кижиге таваржы берип-тир.

— С.Тока: "Суг кандыг-дыр?" — деп айтырган:

Сандый мынчаар харыылаан: — Эр бораның ийи

кулаа көстүр-дүр.

Ээрен оглу Сандыйның, Элегестиң суу эмиг ортуздундан-дыр. ***

— Сээн ээрэннээн, ээрэмчик ышкаш, доңгаанаан, доос-кара ышкаш чүве Элегестиң суунга кирер болзуңза, сен балык чеми апаар сен — дээр, шаап чоруй барган.

С.Тока ол сөстөр дээр, кады ойнап өскөн эки Сандыйны шиидиңер деп айтышкын берген дижит чүве.

Соян Лоовайович Арапчаа Чазак даргаларын мактап ырлаанын сактып чугаалаан.

Чүс-ле аътты эртер челер Чүлгү куш дег күжүр але Чүс-ле шерин баштап

орар Чимит-Доржу делгерезин! Сээн аътты эртер челер Чарба челдиг шавыдарны Сес-ле кожуун шерин баштаан

Сенги, Шоома

делгерезин!

Бо-ла улуг өгбелери-вистиң херчилээни-биле алырга, моолда алды тыва (Урянхай) сумулар бар. Ол дээрге Даргат, Ширгитти, Хасуду, Хана-Хонуу, Алтай ховузуңуң, Сенгилдин Урянхай сумулары-дыр. Оларның хөй кезин бодунуң дылын уткан, чүгле Сенгел тывалары эрес бооп, төрөөн дылын, культуразын кабаан.

С.Тока дугайы

Ол шагда Тес сумузу Ак-Тейге турган — деп, Соян Лоовайович сактыр, — Аныяктар Эвилелиниң комитет даргазы, суму секретары, нам нүүрүнүн оралакчы даргазы турдум. Сес айда Ак-Тей хараалыңга С.Тока дарга келген. Хөй дөгөргөн бис. Тока мени "шиме арагадан тып эккел дээр. Мен төрөлим Соян Бадының өөңге бе арагазын тип эккелдим. Бир хөнек доң арага чүве.

Тока бир шаажаның долдур куткаш, мени "иш!" дидир. Арага ижип билбес мен, бодуңар-ла чооглаңар "дарга" — дидим. "Ыяавыла иш!" — дей-дир. "Чок хоржок мен дарга, өске даргаларга берип көрүңер" деп чалындым. Дарга угда-даа чок: "Мону черле ижер сен". Ам канчаар боор, дарга өскээр бодап турарын билди каапкаш, шаажан долу араганы чооглаптым. Иштим кывар чүве. Оон даргам ээлчеглиг чарлык болду: "Эттен быжырып эккел!" Бүдүн хойнуң шандырын үш шишке кадааш, быжыргаш, эккел бердим. Даргам үш шийтүң үжөлдирзинден "моон-моон кезип чи" деп айтып турду. Хоран холуп каан эвес амырап чип-ле тур мен...

С.Тока үжөн чылдар төнчүзүнде күзүн Тес-Хемге келгеш, чээрэн кырып ап турган кижиге чүве.

Дыңнап бижээн философия эртемнериниң кандидаты Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Чылдар болгаш кижилер

Школавыска ужуражы бээр бис

1952 чыл. Сарыг-Сепке 7 класс дооскаш, өөредилгени уламчылаары-биле Кызылдың №2 дугаар школаның эш-өөрүм-биле кирип алдымыс. Чамдывыс эмчи, башкы училищелеринче, көдээ ажыл-агый техникумунче кирип алганнар. Ол үеде көдээ школаларга 4-кү класска чедир өөредип турган. 5 дугаардан эгелеп, кожуун төвүңге өөренир. Та кандыг чылдагааннар, болушкуннар болуп турган чүве, 4-ү доозарывыска бисти Сарыг-Сепке чорутпаан. Ол хамаанчок, суурувус Бүрэн-Хемге дөрт класс безин ажыттынмайн барган. Аалдарывыска артып кагды-выс.

Коллективизация, колхозташкын, суурга турум чуртталга деп шимчээшкн үези. Көшкүн арааттар сууржуп эгелээ. Дараазында чазын демги 5 класска өөренир деп турган бистерни үшкү улдундан эгелеп, үшкү класска дедир олуртуп каан. Ооң соонда дөрткү класска 1949 чылда доозуп-каш, ам-на ол күзүн беш класска өөренири-биле район төвүңге четкенивис ол. Суурнун, кожуун төвүңүң, Кызылдың ажыл-агыйы, амыдырал-чуртталгазы, өөредилге байдалы дыка ылгалдыг болган.

Кызыл хоорайда өөренип турар дээрге-ле, элээн онзагай дыңналыр эвеспе. Чаартышкыннар бүгү республикага болуп турган боор. Ынчангаштың-на, сес класска өөренир күзелдиглерниң саны бажын ашканы ол. Класстарны өөреникчилер саны-биле долдур күзүңге, дөрт сес класс болу берген бис. Ынча хөй өөреникчилер хенертен чыгып кээривиске, школавыс удуртур-баштаар чери удуур-чыдар, аштаныр-чөмөненир, өөренир черлер-биле долу хандырып, шыдажып турганын ам кээр кыры бергеш кайгал, сактып олурар-дыр мен. Күрүнениң долу хандырылганында болдур бис ийин. Директорувус А.М.Белек-Баир чүве. 1953 чылдың март айда өске директорлуг болу бердивис. Чүү болган дээрге, 1953 чылдың март 5-те И.В. Сталин башкы мөчөөн ышкажыгай. Ол хунерниң бирээзинде директорувус шайлашкын кылыпкан деп, сөөлүңде дидир-дидирден билдинген. Чер-ле ындыг ийик бис, чон аразыңга ийи-чаңгыс адааргак, хопчу, чашпаа, эрге-дужаал булаажыксаар кижилер турар аан. Ооң хайы ол болган. Берге чүвеле болгай харын. Чүгүрүп, ыыткыр ыыттап, каттырып, хөгөл болбас дээр-ле, баар...

Онзагай чүве кезээликтей-ле болгай! Ол чүл дээрге А.Гастелло аттыг парктан дыңналып кээр үрер хөгжүм даажы. Танчылаар шөлде кандыг танчы теп турары билдинип турар. Паркче кирип алырының айтыры берге — төлевирлиг-ле болгай! Кандыг-ла-бир ар-

га-биле кире берзинзе, мөрүң ол — танчылап, эш-өөрүңге ужурашкы сен.

Өөредилге чылдары эртсе-эртсе, онгу класс доозар экзаменнерге ийи класс арткан бис. Чартык кези-вис янзы-бүрү чылдагааннар-биле сывырлып чыдып калган. Экзамен дужаап турган дөртен, бежен шаа бистиң аравыста дыка шыырак, ортумак, оон-даа кош-каксымаар өөреникчилер бар-ла болгай.

Экзаменнер дужааттыңган. Ам база өөредилге черлеринче кирериниң экзаменнери. Бо айтырыга хамаарыштыр ынчаардагы обком, облоно талазындан онзагай ужурулуг шиитпир үндүргөн хевирлиг. Облустың улус ажыл-агыйыңга янзы-бүрү хөй специалистер херек турган. Оон урундан сонгаар институттарже өөренип чоруур дыка хөй олуттар берген. Оларның аразында Хабаровскиниң офицерлер, Москваның артистер өөредир черлери база бар. Ол өөредилге черлериниң бирээзинче кирип алың бе деп улуг акымдан айтырарымга: "Хоржок. Хөөрем кижиге болгай сен. Дораан чаштай бээр сен. Эмчи институту — езулуг эртем чедип алыр чер ол-дур. Ынаар кирип ал" — деп "дужаап" тур мон. Ону күүседип, Красноярскиниң эмчи институту доостум. Ынчан Москваже — 4, Иркутскиже — 8, Красноярскиже — 8 кижиге эмчи институттарынче өөренип чорупкан бис.

Хөй чылдар эрткенинден чаңгысклассчылары-выстың чамдызы аравыста чок ийин. Чамдыктары бар-даа болза, сагынмас чордум, ылаңгыя уругларны. Бо чылын школа доосканы-выстан бээр 50 чыл болганы ол. Эвээш улус чыгып алгаш, бежен чыл бурунгаар дооскан төрөөн школавыска баар бис. Күзүн өөредилге чылы эгелээр-ле, амгы өөренип турар өөреникчилер-биле кады эрткен чылдарның доозукчулары-биле ужуражылга эрттирер чаагай чаңчыл бар.

Ол чылдарда өөренип турган школавыстың баазы амгы үениң байдалыңга кайын деңежер. Школаны бистиң уругларывыстың уруглары безин доозупкан. Мындыг кайгамчык боор чүве-дир. Мен бодум хуумда кырган-кырган-ача кижиге дир мен.

Бежен чыл ою деп чүве болза-даа онзагай дыңналыр-дыр. Эштерим-биле оювусту эрттирер бис деп "сымыражып" тур бис. Чеди-чеди харлыг бис деп, Чеде бээр бис школавыс. Сени дооскан оювус бар Чеже дээр сен — бежен

дээр бис!

Хөй-ле чылдар эрткенинден Хөй-даа эвес кижиге бар бис Көрүп кааштың кайгаар

боор сен Көк-көк баштыг — "чеди" (чеден) харлыг.

Владимир БАЗЫР. Кызыл хоорай.

(Уланчызы. Эгези № 69, 71, 72, 74, 78, 80, 81 «Шында»).

Адын доктаадып, Хасарны манап алгаш, ооң экинге кымчызының сывы-биле дээрти кый дээш:

—Че, ажынма, дунмам. Бис тогдуктар эвес, а чээрнерни, аргар-кошкарны-даа аңнай бээр бис. А Бэлгүтей тогдук хоюсканы дээш, даарта хүнзедир када-берген чыыр. Чүү деп бодаар сен, Бэлгүтей, ол шын бе?

Хөөкүй Бэлгүтей агартынарын кызыткан:

—Менде буруу чок. Өлүг чүве дег чыттым. Сен бодун көрдүң чоп, Хасар. А тогдуктар чоокшулап орда, хайлыг чүве, кымыскай чүвүр иштинче киргеш, эң аарышкылыг черимден барып ызырган. Менден өске кижги болза, доп-дораан тура халыыр ийик. Мен чүгле белиңнээш, дырбаныпкан кижидир мен.

Алышкылар каттыржыпкан. Хачиун:

—Бэлгүтей буруу чок, кымыскай буруулуг-дур — деп, түннээш. Өнгө чедип кээп турда, хүн чүгүрүүндө кирген. Оларны авазы биле Хоахчин өг даштынга уткуп алган. Авазының өөрүшкүзү арнында хүлүмзүрүүндө илден. Авазы ол дээш кайы хире дүвүрөп, сагыш аарып чоруурун Тэмуджин билер. Оозун ол кажан-даа чугаалавас. Ол-бо чер баар дей бээрге, соондан дүвүрөл-биле көрүп артып каар, а чанып чедип келирге, олча-омаан-даа сонургавас, будундан бажынга чедир «бүдүн-бүрүн бе?» дээн чижектег көрүп, бо дег хүлүмзүрүп уткуп алгаш, аш-чем кылып өгжө кириптер. Хоахчин шуут сыр дедир. Ол харыкчок бичии-даа олчага аңчыларның боттарындан артык өөрүүр. Эзер дергизинден тогдукту чежип ап турда, ооң чымчак карактарында аас-кежик чайнап турган.

—Ой-е, Тэмуджин шыдаар-ла! Хүннүң эът чиир-дир бис. Эки, амданныг чем чигеш, кижги семирп, шимчени албаптап каар ыйнаан. Ой-де!

Өгнүн адаккыларын көдүрө тыртылап каан, салгынап турар. Даштынга бодаарга серинни аажок. Авазы оолдарының баарына ааржы, быштак салып, хымысты аяктарга кудуп сунгулаан. Олар шуптузу, улуг кижилер дег, дөрдө сүлдөлөргө хымызын чажып, ааржы, быштаан отка салып, улуг акызы баштайгы пакты паткаарын манааш, чүгле ооң соонда оңуп каган эриннерин аяк эринге үстүрүп, харамдыгып пактай бергенер.

—Оолдарым-даа өскен-дир. Беш алышкы — холдун беш салаалары-ла... — деп, авазы иштинде сымыранган.

Тэмуджин бодунун холун топтап көрүп, адыштаныпкан. Чудурук-даа шыырак, кым-бир кижиниң мойнунга дүжүрер болза, бут кырынга тура албас-ла боор.

—Тэмуджин, сен Дай-сеченче баар уң келген боор. Кадайлары болган-дыр сен. Дай-сеченниң күдээзи апаргаш, бисти чугаалажып шыдаптарың чадавас боор.

—Авай, сен бодун чугаалаар ышкыгай сен, шыдал чоктарга эвес, а шыдалдыларга дузалаар деп аан. А бистин күчү-күжүвүс кайы чүвөл? Хунгарларже баарда, мээң экер кылдыр эдирти эштерим безин чок-тур. Дай-сечен мээң-биле чугаалажыр хөңнү безин чок чадавас.

—Бир-ле чүведен эгелээр ужурлуг чүве ыйнаан. Улуг шапкын хем безин бичи арыкчыгаш сугдан эгелээр-ле болгай. Мынчаар-ла Таргутаи-Кирилтухан дезип, коргуп амыдыраар бис бе?

—Таргутаи-Кирилтухту анаала барып аайлап каапса канчап баар чүвөл? Ооң соонда кымдан-даа камга, дуза дилевес апаар — деп, Хасар чугаага киришкен.

Авазы чырыын чыртаткан.

—Шапкын хем далай чедир ага албас, Хасар. Ол элезинге чиртиптер. Бис бүгү-ле чүвени топтуг, бодалдыг кылыр ужурлуг бис. Баштай бодуус талавыска хунгарларны кирип алзавыска, ооң соонда силерниң ачаарның халышкызы болган Тогорилдин сеткил-хөөнүңгө кирзе, ынчан үе көргүзе бээр — боттарыңар дээш туржуп шыдаар апаар силер.

Тэмуджин чүве ыттываан. Ооң тос харлыында дүгештирген душтуу Борте, долу ай дег борбак арынныг, шала астыгыр карактарлыг уруг сөөлгү үеде дүжүңгө удаа-дараа кирер апарган. Ынчалзажок ол Дай-сеченге баарындан сестип турар. Бир эвес ол ону күдээ кылдыр хүлээп албайн барза, шагдагы дугуржулга күш чок дээр болза, Тэмуджин база бир дорамчылап таваржыры, база бир идегелин оксунганы ол ийик.

—Чоруптаалы, Тэмуджин! — деп, Хасар хөөктүргөн. —Бэлгүтей-биле бис сээң экерлерин болур бис. Бир эвес Дай-сечен бистин-биле чугаалажыксаар хөңнү чок болур болза, Борте боттарывыс чугаа чокка ап алыр бис.

Авазы база катап чырыын чыртатты хөөн чок каттырган.

—Эх, Хасар, Хасар, эрес-ледир сен ийин! Ынчалзажок угаансарыыл чок эресчири дээрге, кириш чок ча-биле дөмей чүведир. Тэмуджинге мугулай сүмелер катпайн көр. Ол боду боданып, шуптузун боду шиитпирлезин.

Авазы даштын Хоахчинге дузалажып үне берген. Ынчан демгиле сорук кирген боду Тэмуджинге бүдөр-бүтпес күзелдерин тө кагаш орупкан. Тэмуджин өгдөн үнгеш, ооң хөлөгезинге чыдып алган. Изии чоорту намдап эгелээш, хем кыдыындан малдар чоорту аалче чоокшулап орган. Тэмуджин бодунун улуг эвес кодан малын өөрүшкү-биле магадап көөр. Бодуну! Эң ховуга чүгле боттары, мал-маган чок артканы коргунчуг кышты ол кажан-даа утпас.

Ынчан чер-делегей кырында чүгле олар арткан, олардан өске кым-даа, каржы-даа, чаагай-даа кижилер чок ышкы сагындырар турду. Аал-оран, кижилер чогуңдан шуут теней бер часкан-даа ышкыш. Ам ынчаар бодаар чүве кайда боор. Оларның аалын, чаңгыс өөн долгандыр бүдүн айлык-даа черге чаңгыс-даа өг чок турган болза, дыка-ла шөлээш ийик. Ындыг каяа боор, бо чоок-кавыга ачазының эжи, сагыш човангыр Мунликин, ооң оглу хам Теб-Тэнгириин, Тайчу-Кури биле ооң авазының, Чаржыдай дарганның, Кирилтухта бе саап, хымыс кылып бээр Сорган-Шираның өглери турган болза, ында багай чүү бар боор.

Тэмуджинге дуза кадып тура, олар оон кандыг-даа ачы-дуза, өрөшире манавааннар. Олар чаңгыс төрөл-бөлүктүн кижилери турган болза чүү дээрил. Шуптузу аңгы-аңгы аймак-бөлүктөр кижилери. Кижилерде хан-төрөл болурундан аңгыда оларны каттыштырыптар ыңдыг сеткил-хөөн база бар ышкыжыл.

Тэмуджин кара

—Силер шын эскердинер, ырактан келдивис. Төрелдеривиске аалдап чордувус. Орайтап ораарга, каяа хонуп алырын бодап чорувуста, силерниң өөңөр көстүп келди.

—Өгжө кириңер.

—Бис маңаа кезек дыштанып алылы.

—Ону манап аар болган-дыр.

—Ону канчаарыңар ол?

—Ол биске херек. Ону Таргутаи-Кирилтух көрүксеп турар.

Тэмуджинни чедире бээр

ӨЖЖЭЭН (Чингис-Хаан)

чааскаан арткан санында мындыг-ла бодалдарга алзы бээр. Чүге ындыын боду безин билбес. Иштики дүвүрелден бе, бодунун амыдыралы дээш, доктаамал коргуп, сагыш аарып чоруурундан ындыг бе? Дай-сеченге чедип, Борте-биле өгленип, хунгарларга чурттап берзе, сагыш-сеткил оожургаар чадавас. Мал-маган карактап, аңнап, анаа-ла бөдүүн чурттап-ла. Кижиге хөй чүү херек боор — амыр-шөлээш, аш-чем. Хову кызыгаар чок делгем болгаш улуг, аңаа кижилер бот-боттарынга шаптыкташпайн чурттап болур. Амыр-шөлээш чурттап болур харын. А ынчаарга чүге олар тайбың-чаагай, эп-чөптүг чурттапайн турарыл?

Хүн даглар баштарында барган, ховунун шинчизи хүндүскүзүндөн шуут өскерилген. Тейлерден, баалыктардан хөлөгелер шөйлүп чоруткан, хүн бедикте дески ышкыш көстүр черлер амында-мында ыйгылдар, чоогалар, дестектер-биле шыптынган болур. Шал-бул билдинер салгын сигеннер бажын шимчеткен. Серин ажыгал, үңгүрлеринден өрттап үңгүлэп өргелерин үнү сыйтыла-дыр чаржалашкылаар. Өг чоогунда күскелер безин маңашкылаан. Ховунун куштары база үнүн салышкан. Тэмуджин ховуну дескиндир кайгааш, даглар талазынче көрүпкеш, сырбаш дээр. Одуругну куду ийи аъттыг кижги аал уунче чортуп орган.

—Авай!

Авазы көрө каапкыш, туруп кээп, өгжө углай дүргөн басыпкан.

—Дүргөн бээр кел!

Өгдө дунмалары ыймакташкан, үй-балай ойнап каапкан. Бэлгүтейни Хасар биле Хачиун куду көрүндүр басып алган, Отчигин ооң чанагаш ооргазынче адыжы-биле шагаайтаан...

—Кижилер кел чыдыр! — деп, авазы дыңзыг эвес, тода чугаалаан.

Оолдар үне халышкан. Авазы көдүрүп каан адаккыларны бадырып, Тэмуджинни дөргө чыт деп айткан, тон, чоорган, идик-хеп аймаа-биле басырып каан.

Ол өг чоогунда келген аъттарның даванының даажын, кижилерниң эки-менди айтырган чугаазын шүе-шаң дыңнап чыткан. Авазы Хасар биле Бэлгүтейге чорумалдарның аъттарының эзерлерин соярын айткан.

—Аъттарыңар могап турупкан хире. Ырактан келген ышкыш-тыр силер аа? — деп, Озлун айтырган. Авазының үнүндө корткан, сүрээд-дээр аян-даа чок хире, ынчалзажок Тэмуджин авазының кайы хире бодун туттунуп билирин чеже катап көрбээр дээр.

Тэмуджин аалчыларның харызын дүвүрөл-биле манап чыткан.

—Силер шын эскердинер, ырактан келдивис. Төрелдеривиске аалдап чордувус. Орайтап ораарга, каяа хонуп алырын бодап чорувуста, силерниң өөңөр көстүп келди.

—Өгжө кириңер.

—Бис маңаа кезек дыштанып алылы.

—Ону манап аар болган-дыр.

—Ону канчаарыңар ол?

—Ол биске херек. Ону Таргутаи-Кирилтух көрүксеп турар.

Аалчыларның чаңгызы чугаалажып орап байдалдыг. Ийигизиниң үнүндөн алырга аныяа, биргизинге чүгле сөс кадып кагылаан:

—Ийе, ийе, маңаа дыштанар.

—Мен ынчаарга кидис чадыптайн — деп, авазы сагыш човаан.

Авазы өгге кирип келгеш, ооң чыткан черинче ээгип:

—Чыт, шимче — деп сымыранган.

Авазы бир-ле чүвени сестип каапкан-дыр. Тэмуджин эки дыңналгыр болзун дээш, кырында чүктү шала чая иткен.

—Оо, силерниң мында амданыг чем хайнып турар-дыр аа!

—Аалчы кижги ындыг боор чүве бе? Өскениң пажынче холун чүге суга бердиң? — деп, Хоахчинниң шыжыкканы дыңналган. Хоахчинниң чугаазы шын болбайн, ужур-чөптүг аалчылар ынчанмас.

—Алгырба, Хоахчин! — авазының үнү демги-ле хевээр, дүвүрөл чок. — Орук чораан улус турупкан, аштап-суксаан боор силер. Пашче бакылапканындан ында чүү-даа эвээжевээр.

—Шын чугааладың, бис хүнзедир чем чигээр бис. Боску-боос-таавыс кагып кургаан.

—Ийе, ийе, кагып кургаан.

—Өгжө кириңер. Яды-даа болзувусса, хымыс, дашкага сунар арага тыпты бээр. Чепсээр маңаа кааптыңар. Тайбың өгжө мечилиг, ча-согунуг кирбес-ле болгай.

—Ашак кижги кадайын өггө олуртур, дайынчы кижги чепсээр бодунга ап чоруур. Өске кижги ону ажыглай бербезин дээш — деп, аалчы каттырып чугааланган.

Өгжө чоокшулаан кылаш даажы дыңналган. Тэмуджин бажын дүвү-далаш-биле чажырыпкан.

—Авай, бо кижги эргин басыпты! — деп, Хасарның хорадап шыжыкканындан сирилээр үнү дыңналган.

—Алгырба, оол, алгырба! Билбейн дээпкен чүве-дир, ында чүү чүвөл?

—Чок, сен кара өгжө баскан сен! Мен көрүп турдум! — деп, Хасар улам алгырган.

—Алгы-кышкы-биле уткуп ап турар өггө канчап аш-чем чип, хүндүткел манаар боор? Дедир чоруулу.

—Олар ынаар от чанынче чорупкан. Авазы өгдө артып калган, тулуптан хымыс куткан даажы дыңналган. Тэмуджин бажын катап уштуп келген. Авазы салаазын эринге дээрткеш, үнүпкен.

—Баштай бодун иш өг ээзи, бис маңаа мөңгези-биле удуй бээрин күзевейн тур бис.

—Чүге ындыг бак бодай-дыр силер?

—Чүге дээрге сени бис билер бис...

—Ийе, ийе, Озлун, билер бис — деп, ийиги үн далаш-биле бадыткаан.

—Сээң улуг оглуң кайдал, Озлун?

—Ол мында чок, аңнай берген.

—Ону манап аар болган-дыр.

—Ону канчаарыңар ол?

—Ол биске херек. Ону Таргутаи-Кирилтух көрүксеп турар.

Тэмуджинни чедире бээр

болзувусса, шаңнал алыр бис. Биске айлалашкан-дыр. Шынап-ла, төрөлдөп чорааш, чанып бар чордувус. Өске аалдар, хонаштардан ыракта, хоорук өг көргөш, өгжө келдивис. Оолдары-биле кады Озлун мында эвеспе деп бодааш. Догаавыс шын болду.

—Тэмуджин бээр келбес. Шаңналыңар-даа албас силер!

—Алыр бис. Ол келбес болза, бо алгыжыны азы оолдарның кайы-бирээзин алгаш баар бис. Бистен оолдар дээр бээр болза, бодуну алгаш баар бис. Ноян ынча дээр чүве, күүседир бис.

—Нояныңар-биле кады силер черлик аңнар силер! Силерниң көскү-хөрээңерде чүрек эвес, а хоран чаштырар чылан бар! Кымны-даа шырыптарыңа белен!

—Көрем мону, хыйланып тур.

—Ындыг-дыр харын, кончуттунуп тур.

—А сээң кончуттунуп турган херээр чок ийин. Силерниң кайы-бирээрер нояның чанынга турары, чурттаары чугула деп, ол бодаан. Ындыг болурга артык дүвүрөл чок. Силерниң аймааңар азы өмээржикчилериңер ноянга удур кандыг-бир чүве бодай берзе, ол долаада кижги бурунгуларның соонче чоруптар. Оон хөйүнү чүнү чугаалаар боор!

Тэмуджин эрин ханзырагыже чедир ызырыпкан. Ажынып, хорадаанындан баш шуут дескине берген. Бо улуг ховуда Таргутаи-Кирилтухан чаштына бээр чер черле бар чүве бе? Ону бо ховуну кежилдир хүлүп-шарып алган апар чыдарын, Аучу-багатур биле Улдай канчаар дорамчылаарын бодап кээрге, эът-кежи соолаш дээр. Ам база катап моюнга дөңгү кедирерин болдуар бе?

—Силерге удуур черден белеткеп бээр бе? — деп, авазы чалавааны аалчыларындан айтырган.

Улуу ынаар каттырганы дыңналган.

—Оо, сен сеткилдиг-дир сен! Ынчалзажок бис ховуга барып удуур бис. А силер дээр бербес кылдыр шупту аъттарны база сүрүп алыр бис. Ынчаар кылыр апаар. Хымысты ам-даа кудуптунар.

Авазы өггө кирип кээп, тулуптан хымыс кудуп тура, эжикти боду-биле дуй туруп алган. Тэмуджин олуруп кээп, бижек ап бээрин имнээр. Ол бажын чайгааш, оожум сымыраган:

—Хоржок. Бодунуң аал-оранының өдээңге кижги ханы төккөн кижини көк дээр өршээвес.

—Олар дайзыннар эвес турган болза...

—Ыттываа! — дээр, дашкаар алгырган. — Хасар, меңээ дузалажам!

—Че, чүнү канчаайн! — деп, Хасар хорадан шинчилиг, сүрлүг кирип келген.

—Тудуп, шарыыр силер! — деп, авазы шыңгыы сымыраган. — Ам дораан. Мен аякты ышкыныптарыңа шуражыр силер. Тэмуджин бетинде ораарынче, Хасар дүңмалары-биле ындындаазынче.

—Чүнү канчалы бердиң, өг ээзи?

—Бардым, бардым.

(Уланчылыг).

Чурук-касталгазы Василий Балчий-оолдуу.

Албан-хаакчылар спартакиадазы

Июль 23-те, Кызыл хоорайның Национал паркында каас-чараш, ямы-бүрү хептерлиг спортчулар ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директорунуң оралакчызы Алексей Самданнның командылааны езугаар байырлыг чыскаалга чыскаалыпкан. Олар дээрже, бир дугаар албан-хаакчылар Спартакиадазының киржикчилери — Тере-Хөл, Бии-Хем, Таңды, Сүт-Хөл, Эрзин, Кызыл, Чеди-Хөл, Каа-Хем кожууннарыны, Кызыл хоорайның, ТР-ниң Кадык камгалал, Экономика, Улетпүр ямыларының командалары-дыр.

Албан-хаакчылар спартакиадазы Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң 2002 чылда үндүргени чарлыг езугаар, Россияда "Президент оюннары" деп фестивалдык адаа-биле үш дугаар чыл болуп турар. Тывада спартакиаданы бо чылдан эгелеп, Кызыл хоорай чагыргазы, ТР-ниң Кадык камгалал ямызы, Күш-культура болгаш спорт агентилели эрттирип турары бо.

Алексей Самдан спартакиаданы аядары-биле сөстү Кадык камгалал ямызының сайыды Б.К. Күдерекке берди. Б.К. Күдерек бистин республикада 2005 чылды спорттун, кадык-чаагай чоруктуң амыдыралчы чылы кылдыр чарлаан болгай дээрзин чугаалааш, амыдыралга ону боттандырып, кижини бөрүзү спорт-биле өңүктөжирин, командаларның киржикчилеринге кадык-чаагай амыдыралды күзээр.

ТР-ниң Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак: "Россия күш-культура, спорт болгаш угаан-медерел (интеллект) талазы-биле кончук күчүлүг чурт-тур. РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң чоннуң кадык-чаагай чоруу дээш сагыш салышкынын деткип турарыңар экидир. Мен бодаарымга силерниң бо эгелээшкининер чонну сорук кирип, оларны кадык-чаагай амыдыралче хаара тударыңа улуг рольду ойнаар боор. Маргылдаага авангирлар, күштүглер тиилээр болзун!" деп күзээр.

Кызыл хоорайның

удурланкчылары болур Каа-Хем, Таңды кожууннарының командалары-биле волейболга баштайгы оюнну эгеледилер. Кызыл кожуун биле Каа-Хем кожууннуң аразында баштайгы оюнда Кызыл кожууннуң командалары удуп алды, кожуун

чагыргазының даргазы Н.Ч. Ооржак хар-назыны улгады-даа берген болза, өске аныктардан дудак ойнап тур. Дараазында ийи оюнда каа-хемчилер сүмелешкеш, алдырбайн барып, удурланкчыларын 2:1 кылдыр удуп үндүлөр. Чеди-Хөл кожууннуң командалары

ган чидиг демиселдин түннелинде, "Тыва" КТРК-ның журнализи, коллегам Назымның шыдыраачылар ойнаар дээш бар чыдырда көргөш, Мерген Анай-оол чемпионнаар-ла боор дээни ышкаш, эр улус аразында бирги черге Экономика

риана Сундуй, Эрзинден Сырга Самбуу, Бии-Хемден Татьяна Ондар көргүзүп, тус-тузунда шаңналдыг черлерни алганнар. Эр улустан бирги черни Кызыл кожуундан Виктор Ондар, Эрзинден Эдуард Чаш-оол ийиги, Салчак Чингиз үшкү черни алган. Оларга шаңналдарны Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак тывысты.

2005 – спортчу чыл

дим Мортуй-оол бодунун онагларын чийги-биле октааш, шүүлген. Ийиги, үшкү черлерге Таңдыдан Михаил Оюн, Каа-Хем кожуундан Эртин Даңзы-Белек төлептиг болганнар.

Ийиги черни Каа-Хем кожуун алган. Кызыл хоорайның командалары үшкү черге төлептиг болган. Тиилекчилерге хүндүлүг бижиктерни, өртектиг белектерни тывыскан.

Волейболга эң идепкейлиг ойнакчы дээш Кадык камгалал ямызының сайыды Б.К. Күдерек шаңнаткан. ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң хүндүлүг бижиктери-биле спартакиадага идепкейлиг киржилгези дээш Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазы А.С. Санчат, Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Н.И. Дарунай-оол, Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.Н. Гончаров, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы А.А. Салчак олар шаңнатканнар. Гастелло аттыг парктың директору Т.В. Шапироввага чон ортузунга кадык-чаагай чорукту суртаалдаарыңа улуг үлүгүзүн кирип, спартакиаданы ийи хүн иштинде паркке халас эрттирер органы бергени дээш, тускай белекти тывыскан.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак биле спорткомитет даргазы Кызыл-оол Куулар каа-хемчилерге спартакиаданың шилчип чоруур тугун тывысты.

Бирги албан-хаакчылар Спартакиадазы ниитизи-биле багай эвес эркен. Чүгүл киржир ужурулуг 33 командалан 10 ажыг команда киришкенин демдеглезе артык эвес боор. Ыраккы Тере-Хөл кожуундан безин кожуун чагыргазының даргазы А.С. Санчат командаларын баштап алгаш, 800 км ажыг тайга-сында кадыр-берт оруктарны эртип чорааш, киржип турда, чок черде кожууннар, хоорайда ямылар киришпээни эдеп. Келир чылын шупту кожууннар, ямылар киржир боор дээрзинге идегээр апар.

Алдынай СААЯ.
Василий БАЛЧИК-ООЛДУҢ чуруктары.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааларның түннелинде бирги черни, келир чылын Сочиге болур спартакиадага киржир эргени Кызыл кожууннуң командалары чаалап алган.

база удурланкчызын чиик-адак удуп алды.

Олимпий системазы-биле ойнаан волейболга бирги черге Чеди-Хөл кожууннуң командалары төлептиг болган. Ийиги, үшкү черлерни Каа-Хем кожууннуң база Кадык камгалал ямызының командалары алган. Оларны медальдар болгаш спортчу костюмнер-биле шаңнаан.

Хөл шыдыраага бол-

на Байыр, Эрзинден Любовь Сандык төлептиг болганнар. Хөл шыдыраага команда айы-биле бирги черни Каа-Хем кожуун, ийигизин Кызыл хоорай, үшкү черни Эрзин болгаш Кызыл кожууннарының командалары үлешкенер.

Стол теннизинге кожууннардан келген-даа болза, эки ойнаарын, шырак белекелдин Кызыл кожуундан Ма-

«Хайыракан» кооператив дүшкен

Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң шиитпиринге үндөзүлөп, Эрзин кожууннуң Мөрен сумузунун «Хайыракан» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативиниң 2005 чылдың июль 25-тен эгелеп дүшкенин дыңнаттывыс.

«Тыва – Турция» хөй-ниити организациязы дүшкен

Кызыл хоорай суду 2005 чылдың июнь 17-де 826-5/4831 №2 күсекчи хуудузу-биле Тыва Республиканың «Тыва-Турция» хөй-ниити организациязын дүжүрер дугайында шиитпирни үндүргөн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтилетел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улетпүр юстистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7039. Чагыг 81.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аягыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харылаар.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.